

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ*SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

MEŞİHAT ARŞİVİ BELGELERİNE GÖRE TRABZON ULEMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nasrettin KABAK

ŞUBAT- 2023

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ*SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI
TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

MEŞİHAT ARŞİVİ BELGELERİNE GÖRE TRABZON ULEMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nasrettin KABAK

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL

ŞUBAT- 2023

TRABZON

ONAY

Nasrettin KABAK tarafından hazırlanan “Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Trabzon Uleması” adlı bu çalışma 13.03.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından TarihAnabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı’nda **yüksek lisans tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı-Adıve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Sezai BALCI	Başkan	☐	☐	
Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL	Danışman	☐	☐	
Doç. Dr. Ahmet KARAÇAVUŞ	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Tülay İLHAN NAS
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ-Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Nasrettin KABAK

13.02.2023

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti, yapı ve işleyiş açısından diğer İslâm devletlerinden bazı farklılıklar göstermektedir. Devlet, kuruluş alanı ve hâkimiyeti altına aldığı topraklar, farklı tarihsel mirasları barındırmaktır. Esasen devleti meydana getiren unsurların medeniyet ve kültürel olarak Türk-İslâm topluluğundan olması, devletin yönetiminde İslâmî kuralları ve Türk örfi uygulamalarının hâkim olmasını zorunlu kılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti, genişleme alanı olarak gördüğü Roma İmparatorluğu topraklarında, devlet yönetimi ve yapılanması açısından Roma'nın pragmatik yönetim şekliinden etkilenmiştir.

İslâmî kuralların hâkim olduğu Osmanlı Devleti'nde, otorite ve toplum arasındaki meşruiyet zeminini oluşturan en önemli unsurlardan biri ulema sınıfıdır. Bu çalışmada mikro ölçekte, Osmanlı Devleti'nin son döneminde Trabzon uleması üzerine bir inceleme yapılmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümünde Meşihat Arşivi kaynakları ve ulemanın temel eğitim kurumları, ikinci bölümünde Trabzon şehrinde bulunan medrese, sıbyan mektebi ve yeni usulde açılan mektepler; üçüncü bölümde, Trabzon doğumlu ulema incelenmiştir. Tez çalışmasının bu şekilde bölümlenmesinin ana nedeni, incelenen tercüme-i hâl varakalarında son devir Osmanlı ulemasının çoğunun yeni usulde açılan mekteplerde eğitim gördüklerine dair bilgilere ulaşılmasıdır.

Tez konusunun seçiminde, kaynak konusunda ve araştırmanın her aşamasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL'a müteşekkirim. Tez çalışmam için kaynak bulmamda bana yardımcı olan ve aynı zamanda tez çalışmamı okuyup değerli fikirlerini sunan Karadeniz Teknik Üniversitesi Faik Ahmet Barutçu Kütüphanesi Öğr. Gör. Beyhan KARPUZ'a, arşiv belgeleri konusunda bana yardımcı olan sınıf arkadaşım Shazat BABAJANOV'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tez jürimde bulunarak değerli fikirlerini sunan ve yol gösteren Prof. Dr. Sezai BALCI ile Doç. Dr. Ahmet KARAÇAVUŞ hocalarıma müteşekkirim.

Şubat, 2023

Nasrettin KABAK

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET.....	VIII
ABSTRACT	IX
TABLolar LİSTESİ.....	X
RESİMLER LİSTESİ.....	XII
KISALTMALAR LİSTESİ	XIII
GİRİŞ	1-5

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BÂB-I MEŞİHAT ARŞİVİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ TEMEL EĞİTİM KURUMLARI	6-28
1.1. Bâb-ı Meşihat Arşivi	6
1. 2. Ulema Sicil Dosyaları	7
1.2.1. Tercüme-i Hâl Varakası.....	8
1.2.2. İhtar	9
1.2.3. Devlet-i Aliyye-i Osmanî Tezkeresi	9
1.2.4. Hizmet ve Maaş Cetveli	10
1.2.5. Ulemanın Mezuniyet ve Başarı Belgeleri	10
1.2.6. Eser ve Makale.....	10
1.2.7. Rütbe ve Nişan Belgeleri	10
1.2.8. Hastalık Durum Raporları.....	10
1.2.9. Maliye Nezareti Belgeleri	10
1.2.10. Tetkik Raporu	10
1.3. Ulema Sicil Defterleri (Sicill-i Ahvâl Defterleri)	11
1.4. Bâb-ı Meşihat Arşivi'nde Bulunan Diğer Kaynaklar.....	11
1.4.1. Şeyhülislamlık Defterleri	11
1.4.2. Nakibüleşraflık Defterleri	12
1.4.3. Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği Defterleri.....	12
1.4.4. Sicillat-ı Şer'iyye Dairesi Defterleri	13

1.4.5. Bâb-ı Meşihat'taki Meclislere ve Diğer Dairelere Ait Defterler	13
1.4.5.1. Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyeye Defterleri	13
1.4.5.2. Mahkeme-i Temyiz-i Şer'iyeye Dairesi Defterleri.....	13
1.4.5.3. Fetvahâne-i Âli Defterleri.....	14
1.4.5.4. Bâb-ı Fetva Memurîn Kalemi Defterleri	14
1.4.5.5. Evrak Odası Defterleri.....	14
1.4.5.6. Bâb-ı Meşihat Arşivi'nde Bulunan Diğer Defterler	14
1.5. Osmanlı Devleti'ndeki Temel Eğitim Kurumları.....	15
1.5.1. Medreseler.....	15
1.5.2. Sıbyan Mektepleri.....	19
1.5.3. İbtidâî Mektepleri.....	23
1.5.4. Rüşdiye Mektepleri.....	25

İKİNCİ BÖLÜM

2. TRABZON'DA MEDRESELER, SIBYAN MEKTEPLERİ VE YENİ USULDE AÇILAN MEKTEPLER	29-51
2.1. Medreseler.....	29
2.1.1. Fatih Medresesi (H. 867 – M. 1462).....	31
2.1.2. Hatuniyye Medresesi	32
2.1.3. İskenderpaşa Medresesi	33
2.1.4. Hamza Paşa Medresesi	34
2.1.5. Zeytinlik Medresesi	35
2.1.6. Pazarkapı Medresesi	35
2.1.7. Müftü Camii Medresesi	36
2.1.8. Saraçzâde Medresesi.....	37
2.1.9. Çarşı Camii Medresesi.....	38
2.2. Sıbyan Mektepleri	39
2.3. XIX. yüzyılda Trabzon Şehrinde Yeni Usulde Kurulan Mektepler	41
2.3.1. İbtidâî Mektepleri.....	41
2.3.2. Rüşdiye Mektepleri.....	43
2.3.3. İdadi Mektebi.....	44
2.3.4. Trabzon Sultanîsi	48
2.3.5. Darülmuallimîn Mektebi.....	51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. MEŞİHAT ARŞİVİ BELGELERİNE GÖRE TRABZON ULEMASI.....	52-77
3.1. Hafız Abdülaziz Efendi (1863-?)	52
3.2. Abdülkadir Efendi (1854-?)	53
3.3. Abdullah Efendi (1871-1915)	56
3.4. Ahmed Mahir Efendi (1866-1924).....	56
3.5. Ahmed Rasim Efendi (1856-?)	58
3.6. Hacı Ali Efendi (1852-1918)	59
3.7. Hacılizâde Halil Efendi (1865-?)	60
3.8. Çizmecizâde Hasan Efendi (1895-?).....	61
3.9. Hüseyin Efendi (1852-?).....	61
3.10. Hüseyin Hüsnü Efendi (1852-1926)	62
3.11. Mahmud Esad Efendi (1854-1917).....	63
3.12. Mahmud İmâmeddin Efendi (1845-1910)	65
3.13. Mehmed Efendi (1865-?)	67
3.14. Mehmed Arif Efendi (1854-?)	68
3.15. Mehmed Emin Efendi (1863-1917)	70
3.16. Mehmed Şükrü Efendi (1863-1916)	71
3.17. Mehmed Vasfi Efendi (1826-1910)	71
3.18. Muharrem Efendi (1864-?)	72
3.19. Osman Remzi Efendi (1855-1914)	73
3.20. Salih Rasim Efendi (1828-?).....	73
3.21. Trabzon Doğumlu Ulema ve Meşihat Memurları Hakkında Genel Değerlendirme	75
SONUÇLAR ve ÖNERİLER	78
KAYNAKÇA	81
EKLER.....	86
ÖZGEÇMİŞ.....	98

ÖZET

Bu çalışmada, son devir Osmanlı Devleti'nde yer alan Trabzon merkez sancağı uleması incelenmiştir. Bu bağlamda çalışma, üç bölüm olarak sınıflandırılmıştır. Birinci bölümde Meşihat Arşivi kaynakları ve XIX. yüzyılda temel eğitim kurumları, ikinci bölümde Trabzon'da medrese ve sıbyan mektepleri ile yeni usulde kurulan mektepler ve üçüncü bölümdeyse Trabzon doğumlu ulema incelenmiştir.

Genel hatlarıyla çalışmanın birinci bölümünde, Meşihat Arşivinin tanıtımı ile Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren eğitim alanında önemli kurumlardan olan medrese ve sıbyan mektepleri konu edinilmiştir. Daha sonra XIX. yüzyılda sivil eğitimde ıslahat ve yenilik çalışmalarının başlaması sonucu yeni usulde kurulan temel eğitim kurumları incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde, mikro ölçekte, Trabzon'da bulunan medrese ve sıbyan mektepleri ile yeni usulde kurulan eğitim kurumları ele alınmıştır. Bu bağlamda, Trabzon şehrinde yer alan medrese ve sıbyan mektepleri tarihsel süreçleriyle birlikte değerlendirilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümündeysen Trabzon uleması biyografilerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ayrıca, ayrı bir başlık altında ulemaya ait bilgilerin genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

Bu çalışmada ağırlıklı olarak Meşihat Arşivi belgeleri, dosyaları ve defterleri; Trabzon Vilayet Salnameleri ve ikinci el kaynaklar kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ulema, Trabzon Uleması, Medrese, Mektep, Eğitim

ABSTRACT

In this study, the central sancak ulama of Trabzon in the last period of the Ottoman Empire was examined. In this context, the study is divided into three parts. In the first part, the Mashihat Archive and 19. the basic educational institutions in the Ottoman Empire in the century, the madrasas and other schools established in the new style in Trabzon in the second part, the ulema born in Trabzon in the third part were examined.

In the first part of the study, the Mashihat Archive was introduced in general terms and the historical sources found in this archive were focused on. After that, madrasas and other basic educational institutions, which have been important institutions in the field of education since the establishment of the Ottoman Empire, were discussed.

In addition, 19. as a result of the reform and innovation studies carried out in civil education in the century, the basic educational institutions established by the new method were examined. In the second part of the study, madrasas and primary schools in Trabzon and other educational institutions established with the new method were discussed. In this context, madrasas and primary schools in Trabzon province were evaluated together with their historical processes.

In the third part of the study, the biographies of the Trabzon ulemas are included. In the third chapter, a general evaluation of the information belonging to the ulema was made under a separate heading.

In this study, mainly Meşihat Archive documents, files and notebooks; Trabzon Province Yearbooks and other literature sources were used.

Keywords: Scholars, Trabzon Scholars, Madrasa, School, Education

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo Nr.	Tablo Adı	Sayfa Nr.
1	İhsak b. Hasan et-Tokadi'nin "Manzume-i Tertib-i Ulûm" İsimli Eserine Göre Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları.....	17
2	Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın "Tertib-i Ulum" İsimli Eserine Göre Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları	18
3	1316 (1898) Maarif Salnamesinde 1892 ve 1893 Yılı İstatistiklerine Dayanarak Osmanlı Devleti'ndeki Eski Usul ve Yeni Usulde Ders Veren Okulların Sayısı	24
4	Trabzon Vilayeti'nin Trabzon Şehrinde Tespit Edilen Medreselerin Kuruluş Tarihi	29
5	H. 1298 ve H. 1305 Tarihli Salnamelere Göre Trabzon Merkezinde Bulunan Bazı Medreselerin Mevkii ve Talebe Sayısı	30
6	1316 (1898) yılı Trabzon Vilayet Salnamesine Göre, Trabzon Vilayetinde Trabzon Şehrinde Yer Alan Sıbyan Mektepleri	40
7	1321 (1903) Yılı Trabzon Salnamesine Göre Hatuniyye, Zeytinlik ve Merkez İbtidaîsi Eğitim Kadrosu.....	41
8	1319 (1901), 1320 (1902) ve 1321 (1903) Trabzon Vilayet Salnamelerine göre Trabzon Sancağının İbtidaî Mektepleri ve Talebe Mevcudu.....	42
9	Trabzon Sancağı Rüşdiye Mektepleri.....	44
10	H.1305 Yılı Salnameye Göre Mekteb-i İdadi-i Mülkî.....	46
11	1311 Yılı Trabzon Vilayet Salnamesine Göre İdadi Mektebi'nin Ders Programı	47
12	Trabzon Sultanîsi, 1910-1911 Öğretim Yılında Ders Programı	49
13	Trabzon Sultanîsi, 1910-1911 Ders Yılında Talebelerin Dağılımı	50
14	Trabzon Sultanîsi'nin 1910 Yılından Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Olan Sürede Verdiği Mezun Sayısı	50
15	Hafız Abdülaziz Efendi'nin Tezkeresi	52
16	Abdülkadir Efendi'nin Tezkeresi	55
17	Abdülkadir Efendi'nin Hizmet Cetveli.....	55
18	Abdullah Efendi'nin Tezkeresi.....	56
19	Ahmed Mahir Efendi'nin Tezkeresi	58
20	Ahmed Rasim Efendi'nin Tezkeresi.....	59
21	Hacı Ali Efendi'nin Tezkeresi	59
22	Hacıoğlu Halil Efendi'nin Tezkeresi	60

23	Çizmecizâde Hasan Efendi'nin Tezkeresi	61
24	Hüseyin Efendi'nin Tezkeresi	62
25	Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Hizmet Cetveli	63
26	Mahmud Esad Efendi'nin Hizmet Cetveli.....	64
27	Mahmud İmâmeddin Efendi'nin Hizmet Cetveli	67
28	Mehmed Efendi'nin Tezkeresi	67
29	Mehmed Arif Efendi'nin Hizmet Cetveli	69
30	Mehmed Emin Efendi'nin Tezkeresi.....	70
31	Mehmed Şükrü Efendi'nin Tezkeresi	71
32	Muharrem Efendi'nin Tezkeresi.....	72
33	Hafız Osman Efendi'nin Tezkeresi	73
34	Salih Rasim Efendi'nin Tezkeresi	74
35	Salih Rasim Efendi'nin Hizmet Cetveli.....	75
36	Trabzon Doğumlu İlmiye Mensupları Hakkında Genel Bilgiler	77

RESİMLER LİSTESİ

Resim Nr.	Resim Adı	Sayfa Nr.
1	Fatih Camii	32
2	Hatuniyye Camii ve Medresesi.....	33
3	İskenderpaşa Camii.....	34
4	Hamza Paşa Camii.....	35
5	Pazarkapı Camii ve Sağ Arkada Pazarkapı Medresesi	36
6	Müftü Camii	37
7	Saraç-zâde Medresesi Ana Kapı.....	38
8	Çarşı Camii ve/ veya Çarşı Medresesi.....	39

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
ayr.	: Ayrıca
b.	: Bin
bkz.	: Bakınız
BÜEFAD	: Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi
c.	: Cilt
Der.	: Derleyen
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
İBB	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
R.	: Rumi
s.	: Sayfa
SAMUSD	: Sicill-i Ahval Müdüriyeti Ulema Sicill-i Ahval Defterleri
say.	: Sayı
ŞBMA	: Şeyhülislâmlık Bâb-ı Meşihât Arşivi
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TİB	: Türkiye İş Bankası
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TVS	: Trabzon Vilayet Salnamesi

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren eğitime ve eğitimciye önem vermiştir. Devlet, kuruluşunun ilk döneminden XVIII. yüzyılın sonuna kadar zamanın karakteristik özelliğinden dolayı dinî eksenli eğitimi ön plana çıkarmıştır. Eğitim veren tüm kurum ve kuruluşlar dinî eğitim ve terbiye vermek zorundaydılar. Bu bağlamda, medreseler ve sıbyan mektepleri büyük önem arz etmiştir. Nitekim sıbyan mektebinden eğitim alarak başarı sağlayan talebeler medreselerde eğitimlerini tamamlayarak devlet kademelerinde görevler almış, çoğu talebeyse sonraki hayatlarında âlim ve/veya ulema sıfatına nail olmuşlardır. Bu sınıf devletin İlmiye Kalemine bağlıydı. İlmiye Kalemî ise devletin, yargı, diyanet, fetva ve eğitim teşkilatını oluşturan bir kurumdur.¹ Ulema sınıfının bu statüde bulunması, Osmanlı Devleti'nde hem devlet hem de toplum nezdinde saygı duyulan bir sınıf olmasını sağlamıştır. Nitekim devletle toplum arasındaki ilişkinin sağlıklı koşullarda yürütmesinde ulemanın konumu, belirleyici bir unsur olabilmekteydi.

Ulema kavramı, ilim kelimesinden türeyen âlim kelimesinin çoğuludur. Terminolojik olarak âlim kelimesi, bir konu hakkında ilim sahibi olan bilgidir.² Bu ilim sadece dinî eksenli olmayıp riyazîye, felsefe, dil, hendese, coğrafya, tarih gibi konuları kapsayabilmektedir.³ İslâm terminolojisi açısından da bu tanım yapılmaktadır. Fakat toplumsal tabanda düşünüldüğünde İslâm'ın hâkim olduğu topluluklarda âlim ve/veya ulema, en başta din bilgisine vakıf olan kişiler olarak tanımlanırlar. Hatta çoğu zaman ve yerde ilim, ağırlıklı olarak din bilgisiyle özdeşleştirilmiştir. Diğer ilmi konular din ilmiyle eşit bir statüye sahip değildir. Bunun en belirgin sebebi, mevcut dönem ve dönemlerin inanç merkezli bilgi anlayışına sahip olmasıdır.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren dinî simalarla, hâkim olduğu reayayla bütünleşme yoluna gitmiştir. Nitekim fethedilen bölgelerin Türkleşmesi ve İslâm dininin yayılmasında dervişlerin faaliyetleri birçok kaynakta işlenmiştir. Bu durum daha sonraki dönemlerde devlet genelinde, din bağlamında önemli bir sınıf olan ulemayı kayda değer bir mevkîe getirecektir. Son dönemlere doğru etkisini kaybetmekle birlikte medrese kökenli ulema, devlet kadrolarında naip, kadı, müftü, müderris, dersiam gibi birçok görevde yer almışlardır. Ulema, vergi toplama, eğitim ve vakıf işlerinde de aktif rol oynamıştır. Ayrıca, savaş zamanlarında veya olağanüstü durumlarda asker

¹ Mehmet İpşirli, "İlmiye", **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde**, c. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 141.

² Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, c. 2, İstanbul, s. 947.

³ Şemsettin Sami, a.g.e., s. 947.

toplama komisyonlarında da bulunmaktaydılar. Bu bağlamda ulemayla siyasi iktidarın ilişkisinin mahiyeti toplum-devlet açısından tarihsel bir önem taşır.

Bu tez çalışmasının konusu; son devir Osmanlı Devleti'nde Trabzon doğumlu ulema'dır. Trabzon vilayeti geneline bakıldığında, azımsanamayacak bir sayıda âlim yetişmiştir. Ulema sicil dosyaları ve arşivler incelendiğinde Trabzon vilayetindeki ulemanın tümünü konu edinen bir çalışmanın bu tez çalışmasını aşacak mahiyette olduğu görülmektedir. Bu nedenle tez çalışmasında Trabzon şehri (merkez sancağı) ulemasının 20 siması üzerinde durulmuştur.

Çalışmada ilk olarak Meşihat Arşivi tanıtılmıştır. Daha sonra tarihsel süreçleriyle birlikte medreseler ve sıbyan mektepleri ele alınmış, son devir Osmanlı eğitiminde meydana gelen değişimler incelenmiştir. Bu incelemenin sebebi, XIX. yüzyıla kadar sıbyan mektepleri ve medreselerde eğitim alan ulemanın bu tarihten itibaren yeni usulde (ibtidâî, rüşdiye gibi) eğitim veren mekteplere de talebe olarak gitmeleridir. Esasen Tanzimat Dönemi Osmanlı devlet adamları, devletin kötü gidişatının sadece askeri alanlarda Avrupa tarzı ıslahat ve yeniliklerin yeterli olamayacağını görerek, ıslahat ve yeniliklerin sivil alanda da yapılması fikrini benimsemişlerdir. Bu meyanda, sivil hayatın önemli bir parçası olan eğitimi ele almışlardır. Söz konusu döneme kadar ağırlıklı olarak nakli ilimleri içeren eğitim kurumların yanı sıra az da olsa hayatî tecrübe kazandıracak seküler dersleri içeren eğitim kurumları da kurma yoluna gitmişlerdi. Ayrıca, ilköğretimin mihenk taşlarından biri olan sıbyan mekteplerini de ıslah etmeye çalışmışlardır. İlk aşamada bu düşünce istenilen derecede başarı sağlamasa da eğitimin ıslahı ve yeni kurumların oluşturulması açısından önemli bir adımdır. Nitekim çalışmanın konusu bağlamında incelenen ulema sicil dosyalarından anlaşılmaktadır ki konu edinilen Trabzon ulemasının pek çoğu, yeni usulde kurulan ibtidâîye ve rüşdiye mekteplerinde eğitim görmüşlerdir.

Bu çalışma, gayesi ve kapsamı bağlamında üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Meşihat Arşivi, Osmanlı Devleti'nde okuma-yazma, Elifba, Kur'an ve tecvit dersleri veren sıbyan mektepleri; nakli ilimlerin (Fıkıh, Tefsir, İlmihal, Kelam, Kıraat vs.) ağırlıklı olarak işlendiği medreseler ve yeni usulde açılan ibtidâî ve rüşdiye mektepleri incelenmektedir. İkinci bölümde, Trabzon şehrinde kurulan ve/veya oluşturulan sıbyan mektepleri, medreseler ve yeni usulde eğitim veren kurumlar incelenmektedir. Üçüncü bölümdeyse, bir ve ikinci bölüm bağlamında araştırmanın temel konusu olan ulemanın belgeler ışığında hayatları, eğitimleri ve bulundukları vazifeleri incelenmektedir.

Birinci bölüm, Meşihat Arşivi'ni tanıtmakla başlar. Bu bağlamda ilk olarak Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun kuruluşu, amacı ve işleyişi ele alınmıştır. Daha sonra ulema araştırmaları açısından önemli bir yere sahip olan ulema sicil dosyaları tanıtılmıştır. Dosyaların içinde yer alan tercüme-i hâl varakaları, ihtar bölümü, nüfus tezkeresi, hizmet ve maaş cetveli, nişan ve ödül belgeleri, hastalık raporu, görev berat ve fermanları, Maliye Nezareti belgeleri ve saire gözleme dayanarak tanıtılmıştır.

Ayrıca ulema sicil defterlerine de yer verilmiştir. Daha sonra Bâb-ı Meşihat'ta bulunan diğer defterler tanıtılmıştır.

Meşihat Arşivi'nden sonra birinci bölüm, Osmanlı klasik döneminde en önemli eğitim kurumları olan medreselerin incelemesiyle devam etmektedir. Bu bağlamda çalışmada, Osmanlı Devleti kurulmadan önce var olan İslâm devletlerinin medrese eğitim sistemine dair genel çerçevede bir değerlendirme yapılmıştır. Esasen, böyle bir değerlendirmenin yapılmasının temel sebebi Osmanlı medreselerini yapı ve işleyiş bakımından anlamak ve bu medreselerde yetişen ulemanın, hangi ekol ve/veya itikat üzerine yönelimli olduğunu irdelemektir. Nitekim inanç merkezli bilgi anlayışının hâkim olduğu bir kültürde ulema, devletle toplum arasında bir uzlaşma aracı, mevcut iktidar veya otoritenin kendini meşru kılma aygıtı olabilmektedir.

Osmanlı medreseleri, Büyük Selçuklu Devleti'nin Sultanları olan Alparslan ve Melikşah'a vezirlik yapan Nizamülmülk'ün kurduğu Nizamiye medreselerinden etkilenmiştir. Nizamülmülk'ün devlet yönetiminde stratejik ve pragmatik bir zekaya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dönemin şartlarına göre devlet otoritesinin toplum nezdinde meşrutiyetini sağlamak için birçok faaliyette bulunmuştur. Bunlardan biri de dinî inanç ve eğitim alanında yaptığı faaliyetlerdir. Bilindiği üzere Selçuklu Devleti'nin kurulduğu coğrafyada birden çok mezhep inancı bulunmaktaydı. Bir yandan Fatımilerin bölgede Şii kaynaklı İsmailî mezhebini yayma çabaları, diğer yandan Türk toplulukları içinde yer alan heterodoks inançlı Türk unsurları, devlete birtakım sorunlar çıkarmış, çoğu zaman mevcut iktidarla mücadele içine girmişlerdir. Nizamülmülk, bu sorunu ortadan kaldırmak için kuracağı Nizamiye Medreselerinin ders programları ve müderrislerini Eş'ari ekolü çerçevesinde oluşturmuştur. Böylelikle, Sünni mezhep devletin tek meşru mezhebi durumuna gelecekti.⁴ Bu bağlamda Eş'ari ekolünün en etkili âlimlerinden olan İmam Gazali, Nizamülmülk tarafından Nizamiye Medreselerine Baş Müderris olarak atanmıştır.⁵

Osmanlı medreseleri, Nizamiye medreselerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bunun yanı sıra devletin benimsediği mezhep, Sünni mezhebiydi. Her iki unsur Osmanlı medreselerinin Eş'ari ve/veya Sünni ekole göre eğitim vermelerini gerektirmiştir. Medreselerde verilen dersler incelendiğinde bu durum, daha net anlaşılacaktır. Özellikle Osmanlı medreselerinin Fıkıh dersinde, Hanefî mezhebinin muteber görüşlerini içeren el-Halebî'nin "Mülteka"⁶ ve Molla Hüsrev'in

⁴ Tunay Karakök, "Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlı'da Medreseler: Bir Değerlendirme", **BÜEFAD**, c. 2 (2), 2013, s. 213-214; Abdülkerim Özeydin, "Nizâmiye Medresesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde**, c. 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 188.

⁵ Abdülkerim Özeydin, a.g.m., s.189.

⁶ Şükrü Selim Has, "Mülteka'l-Ebhur", **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde**, c. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2020, s. 548.

derlediği “Dürer”⁷ kitapları okutulmaktaydı.⁸ Bu itikat üzerine eğitim veren medreselerden yetişen ulemanın büyük çoğunluğu beslendiği dinî ve kültürel kaynaktan dolayı XIX. yüzyılda sivil eğitim alanından yapılmak istenen batı merkezli modernleşme çabalarına ve yeniliklere adapte olamadığı gibi çoğu zaman karşı çıkmışlardır. Osmanlı aydınlarının sivil alanda yapmaya çalıştıkları ıslahat ve yeniliklerin kısmen başarısız olmasının nedenlerinden biri de bu olarak telakki edilebilir.

Birinci bölümde işlenen ikinci konu, Osmanlı Devleti topraklarının genelinde çocukların eğitim aldığı sıbyan mektepleridir. Halk genel olarak çocuklarını temel eğitim almaları için bu mekteplere gönderirdi. Sıbyan mektepleri, genellikle cami ve medrese içlerinde bulunmakla beraber ayrı bir yapıda da olabilmekteydi. Burada Kur’an, elifba, ilmihal, tecvit, Türkçe gibi dersler okutulmaktaydı. Okumaya yatkın olan çocuklar buradan medreselere geçiş yapmaktaydılar. Bu mektepler XIX. yüzyılın başından itibaren etkisini kaybetmekle beraber devletin yıkılışına kadar varlığını sürdürmüştür.

Birinci bölümde işlenen bir başka konuya yeni usulde açılan mekteplerdir. Bunlar ilkokul düzeyinde olan ibtidaî, ortaokul düzeyinde olan rüşdiye, rüşdiyenin bir üst kademesi olan idadi ve öğretmen yetiştiren darülmuallimîn mektepleridir. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı devlet adamları, devletin zayıflama sebebini askeri alanda aramış, ona göre ıslahatlar yapmışlardı. Fakat XIX. yüzyılın başından itibaren bu ıslahat ve yeniliklerin sivil alanda da uygulanması gerektiği kanısına varmışlardır. Bu bağlamda, çocukların ilköğretim düzeyinde eğitim aldıkları sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi için çalışmalar yürütülmüştür. Bunun da yeterli olamayacağı düşünülerek yeni usulde ibtidaî adı altında yeni ilköğretim okulları oluşturmaya başlanmıştır. Bunu ortaokul düzeyinde eğitim verecek olan rüşdiye mektepleri izlemiştir. Ardından yüksekokullara öğrenci yetiştirecek ve daha kapsamlı bir ders programına sahip olacak idadi mekteplerini kurma yoluna gidilmiştir. Bu süreçte, yeni kurulan mekteplerde ders verebilecek öğretmenlerin az sayıda olması öğretmen yetiştirmeye yönelik kurumların açılmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda darülmuallimîn mektepleri kurulmaya başlanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Trabzon’un XIX. yüzyıldaki eğitim hayatı incelenmiştir. Çalışmanın konusu bağlamında tarihsel süreçleriyle birlikte Trabzon şehrinde bulunan sıbyan mektepleri ve medreseler, XIX. yüzyılın başından itibaren sivil eğitimde başlatılan ıslah ve yenilikler sonucu Trabzon şehrinde yeni usulde kurulan mektepler incelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümündeyse Trabzon Vilayeti dâhilinde bulunan Trabzon merkez sancağında dünyaya gelmiş olan bazı ulemanın biyografileri incelenmiştir. Bu bağlamda ulema sicil

⁷ Ahmet Akgündüz, “Dürerü’l-Hükkâm”, **TDV İslâm Ansiklopedisi İçinde**, c. 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 28.

⁸ Ömer Özyılmaz, **Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları**, 1. Baskı, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 25-26.

dosyaları ve bunların içinde yer alan hizmet cetvelleri, nüfus cetvelleri, vesikalar ile bu konu üzerine araştırma yapmış olan ikinci el kaynaklar kullanılmıştır.

Bu kaynaklar üzerinden söz konusu ulemanın unvanı, şöhreti, baba mesleği, yaşadığı şehir ve mahalle; eğitim hayatları, vazifeleri ve faaliyetleri incelenmiştir. Nitekim incelenen kaynaklardan olan sicill-i ahvâl dosyalarında ilgili ulema kendi hayatları ve vazifeleri hakkında bilgiler vermektedirler. Bunun yanı sıra ulemanın verdiği bilgiler, hizmet ve nüfus kayıt cetvelleriyle teyit edilebilmektedir. Ayrıca, ulema sicil dosyaları içinde ilgili âlime dair beratlar ve diğer vesikalar da bulunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BÂB-I MEŞİHAT ARŞİVİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ TEMEL EĞİTİM KURUMLARI

1.1. Bâb-ı Meşihat Arşivi

Sultan II. Abdülhamid döneminde, devletin işleyişi ve denetimi bağlamında birçok alanda çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri de devlet memurlarının takibi ve denetimidir. Nitekim Meşrutiyetin ilanı sonucunda kurulan parlamentonun ilk konuşmasında Sultan Abdülhamid, bu konuya değinmiş, memurların görevleri ve tekaüt kayıtlarıyla ilgili bir yasa tasarısından söz etmiştir. Esasen Kanûn-i Esâsî'de kalemiye ve mülkiye memurlarıyla ilgili bazı yasal düzenlemeler görülmektedir. Devlet hizmetinde bulunan memurların hangi görevlerde bulundukları, liyakat esasına göre atanıp atanmadıkları, vazifeleriyle ilgili yargılanmaları, terfi hakları; memurların azil ve/veya tebdil olmalarına yol açacak sebeplerin bulunup bulunmadığı, yoksa yerlerinde kalmaları, teaküt ve mazuliyet maaşlarıyla ilgili bilgiler ve rütbeleri gibi konulara yer verilmiştir. Bu bağlamda Ahmet Cevdet Paşa'nın başında bulunduğu Dâhiliye Nezareti bünyesinde 26 Mart 1877'de "Memurîn Kalemi Müdürlüğü" adıyla bir yapı kurulmuştur. Ayrıca Ahmet Cevdet Paşa, Dâhiliye Nezareti'nde başta mutasarrıf ve kaymakamlar olmak üzere mülkiye memurlarının "tercüme-i hâllerini" kayıt altına almak için Bâbîâli'de bir "sicill-i ahlâk defteri" oluşturmuştur.⁹

Sicill-i Ahvâl Komisyonu 5 Şubat 1879'da kurulmuştur. Komisyonun kuruluşu ve amacı, 5 Şubat 1879 tarihli bir irade-i seniyye ile ifade edilmiştir. Söz konusu irade-i seniyyede, vekiller ve vezirler ile memurların isimleri, rütbeleri, menşei ve mazuliyet bilgilerine dair düzenlenmiş defterlerin gerekliliği vurgulanmıştır. Ayrıca seniyyede, memurlarla ilgili tercüme-i hâl varakasının toplanması için sultan tarafından bir tayinin olduğu fakat bu işleri düzenlemesi için muntazam bir Sicill-i Ahlâk Komisyonu'nun oluşturulmasına dikkat çekilmiştir. Kurulacak komisyona başta mülkiye ve adliye olmak üzere askeri ve şeriye memurlarının kendileri ve vazifeleriyle ilgili bir tercüme-i hâl varakası göndermeleri zorunlu kılınmıştır.¹⁰ Söz konusu komisyon için başlarda "Sicill-i Ahlâk" tabiri kullanılsa da daha sonra "Sicill-i Ahvâl" olarak değiştirilecektir.¹¹ Daha sonra memurların vazife durumlarıyla ilgi kayıtların tutulması bağlamında "Sicill-i Ahlâk ve İntihâb-ı

⁹ Gülden Sarıyıldız, *Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi*, DER Yayınları, İstanbul, 2004, s. 7-8.

¹⁰ Atilla Çetin, "Sicill-i Ahvâl Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma", *Vakıflar Dergisi*, XXIX, Ankara, 2005, s. 89-90.

¹¹ Hümeýra Zerdecî, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, TDV Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2008, s. 15.

Kaymakamlar Komisyonu” ve “Muvakkat Sicill-i Ahvâl Komisyonu” oluşturulmuşsa da belli bir süreden sonra Sicill-i Ahvâl Komisyonu Dâhiliye Nezareti bünyesinde daimi hale getirilecekti.¹²

Sicil-i Ahvâl Komisyonu ilk kurulduğunda belli bir düzene sahip değildi. Bundan dolayı bütün memurların kayıtlarının düzenli bir şekilde tutulabilmesi için “tescilât”, “tedkikât” ve “evrak” kalemleri olmak üzere 3 şubeye ayrılmıştır.¹³ Bu kalemler türüne göre kayıt tutma, yazışmalar yapma, istatistikler düzenleme, defter, belge gibi işleri yerine getirecekti.¹⁴

Sicil-i Ahvâl Komisyonu kuruluşundan bir müddet sonra devletin tüm birim ve nezaretleri kendi bünyelerinde sicil şubelerini oluşturmuşlardır. Şeriye memurlarının kayıtları, seçilmeleri ve görevlendirilmeleri işinin Şeyhülislamlık’a havale edilerek bir komisyonun oluşturulması istenmiştir. Bu meyanda bilgi sahibi olan Ayan Tahir Efendi komisyon başkanlığına, Anadolu Sadareti Müsteşarı Hacı Tevfik Efendi ve “Meclis-i Tedkikât-ı Şer’iye ve İntihâb-ı Hükâm” Reisi Halit Efendi ile Meşihat Müsteşarı Necip Efendi baş kitabet görevine getirilmiştir. Şeyhülislam Ahmet Esat Efendi’nin oğlu Halit Efendi ise üye olmak üzere komisyonda yer almışlar ve böylece “Memurîn-i Şer’iye Sicill-i Ahvâl Komisyonu” kurulmuştur.¹⁵

Şeyhülislamlık bünyesinde kurulan sicil şubesi “Bâb-ı Fetvâ Sicill-i Ahvâl Şubesi” adını almıştır.¹⁶ Burada oluşturulan veya kayıt altına alınan dosyaların içinde memur ve/veya âlimin kendisi tarafından doldurulması gereken bir tercüme-i hâl varakası bulunmaktadır. Bu varakada ilgili memurun adı, baba adı, mahlası, varsa şöhreti; bir alt kısımda doğum tarihi ve yeri bulunmaktadır. Üçüncü kısımda eğitim hayatıyla ilgili bilgiler, dördüncü kısımda görev ve varsa aldığı nişanlar bulunmaktadır. Son kısımda ise kendisiyle ilgili herhangi bir yargılama veya mazuliyet olup olmadığı bilgisi yer almaktadır. Söz konusu dosyaların içinde ayrıca, nüfus ve eşkâl bilgilerinin verildiği tezkire-i Osmanî, hizmet ve maaş cetvelleri, icazetname ve nişanlar, görev beratları ve mazuliyet belgeleri bulunmaktadır. Ulemaya ait bilgilerin yer aldığı sicil dosyaları ve defterleri aşağıda incelenecektir.

1. 2. Ulema Sicil Dosyaları

Ulema sicil dosyaları, Meşihat’e bağlı görev yapan memurlara ait bilgileri ihtiva eden sicill-i ahvâl dosyalarıdır. Bâb-ı Meşihat Arşivi’nde bulunan ulema dosyalarının sayısı yaklaşık olarak

¹² Sarıyıldız, a.g.e., s. 9-13.

¹³ Zerdecî, a.g.e., s. 17.

¹⁴ Sarıyıldız, a.g.e., s. 17.

¹⁵ Zerdecî, a.g.e., s. 17.

¹⁶ Esra Yıldız, **Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Şeyhülislamlığın Bürokratik Yapısı**, Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021, s. 92.

6382'dir. Ancak bazı dosyaların numaraları eksik ve/veya bazı numaraların birden çok dosyaya verildiği için son dosyanın numarası 5692'dir.¹⁷ Bu dosyaların içinde şeyhülislam, kazasker, müftü gibi üst düzey görevliler bulunmakla birlikte genel olarak kadı, naip, dersiam, muallim, müderris, müsevvid, odacı, muhızır, şeriye azaları, vaizler, kâtipler, hademeler, mukayyitler ve eytam müdüriyeti gibi görevlerde olan memurlar bulunmaktadır.

Ulema Sicil dosyaları'nın ihtiva ettiği dosyalar şöyledir; ilgili âlimin babası, şöhreti, eğitimi, görevleri, aldığı nişan ve kendisiyle ilgili yargılama olup olmadığı bilgisini ihtiva eden tercüme-i hâl varakası ve bu varakanın hazırlanmasında uyulması gereken kuralları bildiren “İhtar” varakası bulunmaktadır. Bu varakalardan sonra sırasıyla tezkire-i Osmanî, hizmet ve maaş cetvelleri; mezuniyet ruusu, şehadetname, ehliyetname vs., imtiyaz ve atama ferman ve beratları, memurun varsa matbu eserinin bir nüshası; rütbe, nişan ve ruus beratları, hastalık belgesi, tercüme-i hâl varakasının tetkik raporu, herhangi bir konuda yargılanmışsa ilgili hükümleri ihtiva eden ilâmât belgeleri bulunmaktadır.

1.2.1. Tercüme-i Hâl Varakası

Ulema sicil dosyalarında mevcut evrakın en önemlilerinden biri tercüme-i hâl varakasıdır. Memurlar bu varakaları kendi el yazılarıyla doldurarak ilgili birime gönderirler ve doldurdıkları bilgilere dayanarak tercüme-i hâl hülasaları hazırlanırdı. Lakin sadece memurun verdiği bilgilere dayanarak tercüme-i hâl varakasının hülasasını hazırlamak, bilgilerin teyit edilmesi açısından sorunluydu. Bu nedenle görevlilerin maaş, rütbe, azıl, terfî, görev değişimi veya yer değişimi gibi işlemlerini doğrulayan resmi evrakların bulunması gerekliliği hissedilmiştir. Be sebeple 1887 yılında, “Memurîn-i Mülkiyenin Tercüme-i Hâllerinin Suret-i Kayd ve Tahririni ve Teferruatını Mübeyyin Tarifnâme” ismiyle bir düzenleme hazırlanarak, memurların tercüme-i hâl varakasının nasıl hazırlanacağı ve bu varakayla birlikte hangi resmi evrak ve belgelerin ekleneceği tespit edilmiştir.¹⁸

Ulema biyografileri arşivi üzerine çalışmaları bulunan Hümeýra Zerdecî, “Osmanlı Ulema Biyografileri Arşiv Kaynakları” adlı çalışmasında incelediği dosyalardan yola çıkarak 4 farklı tercüme-i hâl varakası olduğunu bildirmektedir.¹⁹ Esasen bu tez çalışması kapsamında incelenen ulema dosyalarında da farklı tercüme-i hâl varakaları gözlemlenmiştir. Fakat içerik ve amaç bağlamında bütün tercüme-i hâl kağıtları aşağı yukarı aynıdır.

¹⁷ Zerdecî, a.g.e., s. 19-20.

¹⁸ Zerdecî, a.g.e., s. 24.

¹⁹ Zerdecî, a.g.e., s. 24.

Genel olarak tercüme-i hâl varakaları 6 kısımdan oluşmaktadır. Bu kısımların ilk beşi soru ve cevap şeklinde olup, altıncı kısım “mülâhâzât” kısmıdır. Varakada sorulan ilk soru tercüme sahibinin baba ismi ile varsa kendisi ve babasının mahlası, şöhrat, unvanı ve lakabıdır. Ayrıca sorunun devamında babasının hangi işle uğraştığı, hangi sülaleye mensup olduğu ve hayatta olup olmadığı bilgisi istenmektedir. Varakanın ikinci sorusu memurun doğum tarihi ve yeridir. Memurlar, doğum tarihini bazı belgelerde Rumi bazı belgelerdeyse Hicri takvimine göre yazmaktadır. Çoğu belgede ise sadece yıl yazılmaktadır. Varakanın üçüncü sorusunda ilgili memurun hangi mektep ve kurumlarda, hangi muallimler veya hocalardan eğitim aldığı; okuması, yazması ve anlaması ne derece olduğu; hangi dilleri bildiği, bir eser veya telifi olup olmadığı ve intihâbnâmesi, şehâdetnâmesi, ruhsat-ı resmîyesi, icâzetnâmesi gibi belgesi olup olmadığı sorulmaktadır. Memur da eğitim durumunu, bildiği lisanları ve aldığı belgeleri bu kısımda açıklamaktadır. Varakanın dördüncü sorusunda memurun muvazzaf veya mülâzım olarak göreve kaç yaşında başladığı ne işle meşgul olduğu ne kadar maaş aldığı, nerelerde vazife aldığı; nişan ve rütbe sahibi olup olmadığı, yabancı nişana sahipse neden bu nişanı aldığı ve her faaliyetinin tarihi sorulmaktadır. Varakanın beşinci sorusunda memurun kendisi hakkında şikâyet olup olmadığı, varsa hangi sebepten olduğu ve mahkemelik olup olmadığı, eğer mahkemelik olmuşsa beraat mı yoksa başka bir karar mı çıktığı ve vazifesiyle ilgili belgelerin olup olmadığının sorulduğu kısımdır. Varakanın son kısmı mülâhazat kısmıdır.

Memurlar tercüme-i hâl varakalarında sorulan sorulara kendi el yazısıyla cevap vermektedir. Ayrıca ulema, verdiği bilgileri evrak ve birtakım belgelerle doğrulama durumundadır. Bu nedenle yanlış ve eksik bilgi vermemeye özen göstermektedir. Nitekim bu tez çalışmasında incelenen varakaların çoğunda tercüme-i hâl varakasından bulunan bilgilerin tarih, mekân ve belgeleriyle birlikte verildiği görülmektedir. Tercüme-i hâl varakası örneğini EK-1 üzerinden inceleyebilirsiniz.

1.2.2. İhtar

Bu belgelerde ilgili âlim ve/veya memurun tercüme-i hâl varakasını doldururken uyulması gereken kurallar bildirilmiştir. Ulema sicil dosyalarının çoğunda ihtar belgesi bulunmaktadır.

1.2.3. Devlet-i Aliyye-i Osmanî Tezkeresi

Devlet-i Aliyye-i Osmanî Tezkeresi belgesi 3 başlıktan oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla “Devlet-i Aliyye-i Osmanî”, “Eşkâl” ve “Sicill-i Nüfusa Kayd Olunun Mahal” başlıklarıdır. Birinci başlık altında memurun ve/veya âlimin ismi ve şöhrati, babasının ismi ve ikamet yeri, doğum tarihi ve yeri, milleti, mesleği, evlilik durumu ve askerdeki rütbesi ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Belgenin ikinci başlığında âlimin boy, göz rengi, ten ve fiziksel olarak herhangi bir kusurunun olup olmadığı bilgisi yer almaktadır. Üçüncü başlık altında ise memurun nüfusa kayıt olduğu yer ile oturduğu evin adres bilgileri bulunmaktadır.

1.2.4. Hizmet ve Maaş Cetveli

Hizmet cetveli genelde Tezkire-î Osmanî'den ya önce gelir ya da sonra gelmektedir. Bu cetvelde görevli âlim ve/veya memurun sırasıyla görevde bulunduğu tarihleri ve yerleri verilmektedir. Ayrıca cetvelde maaş çizelgesi ve görev değişimi yer almakla beraber görevlinin mazuliyet veya ayrılma gibi bir durumu varsa vukuat başlığı altında nedenleri verilmektedir.

1.2.5. Ulemanın Mezuniyet ve Başarı Belgeleri

Ulema sicil dosyalarında ulemanın ders aldığı kurum veya kişiler tarafından başarılı olduğuna dair belgeler yer almaktadır. Bunlar icâzetnâme, mezuniyet ruusu, ehliyetnâme, şehâdetnâme, intihâbnâme, tasdiknâme gibi mezuniyeti ve başarıyı gösteren belgelerdir.

1.2.6. Eser ve Makale

İlgili memurun neşrettiği eser veya yazı varsa bir nüshasını kendi sicil dosyasına koymaktadır.

1.2.7. Rütbe ve Nişan Belgeleri

Bu belgeler, sicil sahibi âlim veya memurun görevinde gösterdiği gayret ve başarılarında dolayı aldığı nişan veya rütbeleri göstermektedir.

1.2.8. Hastalık Durum Raporları

Sicil sahibi memurun geçirdiği hastalık ve/veya hastalıkları, hastalığın sebebini ve hastalığı izin alacak kadar ağırsa izin süresiyle ilgili bilgilerin yer aldığı durum raporlarıdır.

1.2.9. Maliye Nezareti Belgeleri

Bu belgelerde ilgili âlim ve/veya memurun maaşı, mazuliyeti, mazuliyet maaşı ve eğer vefat ettiyse ailesine aktarılabilecek maaşla ilgili bilgiler yer almaktadır. Maliye Nezareti belgeleri genellikle dosyaların alt kısımlarında bulunmaktadır.

1.2.10. Tetkik Raporu

Çoğu ulema sicil dosyasında ilgili âlimin tercüme-i hâl varakasına dair yapılan tetkikin pusulası verilmektedir. Bunlar genellikle el yazısıyla doldurulmuş belgelerdir.

1.3. Ulema Sicil Defterleri (Sicill-i Ahvâl Defterleri)

Ulema sicil dosyalarının içinde yer alan tercüme-i hâl varakaları temel alınarak memurların görev sırasındaki faaliyetleri, tarihi seyirleri ve ahlak gibi durumları ile resmî belgelerin kaydedildiği defterlerin tesciline Sicill-i Ahvâl, defterlere ise Sicill-i Ahvâl Defterleri denir. Ulema sicil dosyaları gibi Şer’iye Sicilleri Arşivi’nde bulunan ulema sicil defterleri, 7 adettir. Bu defterlerin baş taraflarında isim fihristleri bulunmakla beraber meslek gruplarına göre tasnif edilmiştir:

1. Defter: Nüvvâb
2. Defter: Müftü ve Müderrisler
3. Defter: Kadı ve Müftüler
4. Defter: Dersiâmlar
5. Defter: Nâibler ve Şer’iye Kâtipleri
6. Defter: Mahkeme-i Şer’iye Kâtipleri
7. Defter: Bâb-ı Meşihat Merkez Memurları ve Müderrisleri²⁰

Bu defterlerin içinde yer alan bilgiler tercüme-i hâl varakalarına dayanarak ve bazı resmî belgeler eklenerek oluşturulmuştur. Bu bağlamda ulema sicil dosyaları başlığında verilen bilgiler bu defterler için de geçerlidir.

1.4. Bâb-ı Meşihat Arşivi’nde Bulunan Diğer Kaynaklar

1.4.1. Şeyhülislamlık Defterleri

“Şeyhülislamlık Defterleri” başlığı altında yer alan defter serileri sırasıyla “Meşihat Arzları ve İradelere Mahsus Kayıt Defterleri, Telhis Defterleri, Tarik Defterleri, Müftü Defterleri, Medrese Defterleri, Murafa’a Defterleri” şeklinde tasnif edilmiştir.

Meşihat Arzları ve İradelere Mahsus Kayıt Defterleri, Meşihat’tan Sadaret makamına yazılmış olan arzlarla bunlara dair verilmiş iradelerin kayıt altında tutulduğu ve 6 defterden oluşan bir seridir. Bu defterler H. 1262-1339 yılları arasındaki kayıtları kapsamaktadır. Telhis Defterleri, 4 adet olup Meşihat’tan Sadaret’e yazılmış olan telhisleri ihtiva etmektedir. Bu defterlerin ilk örneği 1871 yılına ait olup 1922 yılına kadar tutulmuştur. Tarik Defterleri, ilmiye sınıfına dâhil olan mevleviyet kadıları, müderrisler ve idari görevlilerin terfi tarihlerinin sırasıyla kaydedildiği defterlerdir. Meşihat Arşivi’nde 22 adet Tarik Defteri mevcuttur. Bu defterlerin ilki 1829 tarihli olup en geç defterse 1919 yılına aittir. Müftü Defterleri, Anadolu ve Rumeli vilayet ve kazalarındaki müftülerin tayinlerine dair bilgileri ihtiva etmektedir. Medrese Defterleri, yüksek rütbeli müderrislerin kayıtlarının bulunduğu

²⁰ Zerdecî, a.g.e., s. 40.

defterlerdir. Meşihat Arşivi'nde XIX. yüzyılın ilk yarısından başlamak üzere ve sadece Edirne ve Bursa medreselerinin kayıtlarını ihtiva eden 14 defter bulunmaktadır. Mahkeme davalarıyla ilgili olan Murafaa Defterleri ise 3 adet olup muhtelif konuları ihtiva eden 3 adet de müteferrik defter bulunmaktadır.²¹

1.4.2. Nakibüleşraflık Defterleri

Meşihat Arşivi'nde peygamber soyundan gelen seyyidlerin kaydının tutulduğu defterlerdir. Burada seyyidlerin seyyid olduğuna dair hüccetlerin kaydedildiği “Siyâdet Hücceti Defterleri”, seyyidlerin isimlerinin alfabetik olarak kaydedildiği “İcmâl ve İsim Fihrist Defterleri”, seyyidlerin teftiş edildiğine dair bilgilerin yer aldığı “Teftiş Defterleri”, Nakibüleşraf kaymakamlarının isim ve tayin bilgilerinin bulunduğu “Nakîbü'l-Eşrâf Kaymakamı Atama Defterleri” ile seyyidlere verilen maaşların kaydedildiği “Maaş Defterleri” bulunmaktadır. Bu defterler 5 bölüme tasnif edilmiş olup toplamda 47 Nakibüleşraf defteri içermektedir. Burada ayrıca, Nakibüleşraf kurumuyla ilgili bazı önemli bilgiler, nikâbet menşûr suretleri, ensab zincirleri, seyyidlere dair fetvalar ve Nakibüleşrafların mühür tatbikleri bulunmaktadır.²²

1.4.3. Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği Defterleri

Meşihat Arşivi'nin önemli kaynaklarından olan Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği defterleri, 16. yüzyıldan itibaren idari ve yargı alanında meydana gelen faaliyetler sonucu ortaya çıkmıştır. Bu defterler günümüzde Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nde bulunan Anadolu ve Rumeli kazaskerliği sicilleridir. Kazaskerlerin idari alanda faaliyette bulundukları görevlerine dair defterlerse “Ruznamçe Defterleri”dir. Bu defterlerin dışında kazaskerler tarafından “Anadolu ve Rumeli Kadıları Mahiye ve Maaş Defterleri”, “Divan Defterleri”, “Mesbukin Defterleri”, “Kadı Defterleri”, “Mühür Tatbik Defterleri” gibi defterler de tutulmuştur.

Ruznamçe Defterleri, sancak ve kazalardaki kadı ve müderrislerin tayin bilgilerini ihtiva etmektedir. Divan Defterleri, Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin Muharrem ve Recep ayında toplantı yaptıkları divanlarda tutulmuş defterlerdir. Mühür Tatbik Defterleri, sancak ve kaza kadılarının mühürlerinin basılı bulunduğu defterlerdir. Kadıların mühürlerinin deftere basılmasının nedeni oluşabilecek sahtekârlıkların önüne geçilmesidir. Rumeli ve Anadolu Kadı Defterleri, Rumeli ve Anadolu bölgelerindeki kazaların isimlerine göre alfabetik sıraya göre düzenlenmiş kadı tayin defterleridir. Rumeli kadı defterleri, 1861 yılından başlayarak 1891 yılına kadar olan kadı tayinlerini

²¹ Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul, “Şeyhülislamlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defterleri”, **İstanbul Müftülüğü Din ve Hayat Dergisi**, sayı: 24, 2015, s. 101-102.

²² Yıldız, a.g.t., s. 69.

ihtiva edip toplamda 9 adettir. Anadolu kadı defterleri ise 7 defter olup 1853-1882 yılları arasında yapılan kadı tayinlerini ihtiva etmektedir.²³

1.4.4. Sicillat-ı Şer'iyye Dairesi Defterleri

Bâb-ı Meşihat'a bağlı olarak kurulan "Sicillat-ı Şer'iyye Dairesi", mahkeme sicillerinin arşive intikalini sağlamak ve arşiv işlerine bakmak üzere kurulmuştur. Söz konusu daire, mahkemeden intikal eden sicillerin önce 22 ciltten oluşan bir kataloğunu hazırlayıp daha sonra da sicillerin arşiv durumunu gösteren ve 2 ciltten oluşan "Şer'iyye Sicilleri Paket Kayıt Defterlerini" oluşturmuştur.²⁴

1.4.5. Bâb-ı Meşihat'taki Meclislere ve Diğer Dairelere Ait Defterler

1.4.5.1. Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye Defterleri

Bu defterlerde genel olarak İstanbul ve taşrada görülen davalarla ilgili gelen itirazlar başta olmak üzere ferman sureleri, nezaretlerin mazbata suretleri, kararname suretleri, Şûrâ-yı Devlet, hanedan hakkındaki kararlar ve meclisin kırtasiye harcamalarına dair kayıt ve belgelerin bulunduğu defterlerdir. Meşihat Arşivi'nde ayrıca, 1862-1923 yıllarına ait "Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye Müzekkire Defterleri" serisi ile meclisin 1917-1920 yıllarında Adliye Nezareti'ne bağlandığı döneme ait "Temyiz-i Şer'i Mahkemesi İlâmât Sicili Defterleri" yer almaktadır.²⁵

1.4.5.2. Mahkeme-i Temyiz-i Şer'iyye Dairesi Defterleri

12 Mart 1917 tarihinde bütün şeriye mahkemelerinin Adliye Nezaretine bağlanması sonucunda Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye ilga edilerek yerine "Mahkeme-i Temyiz-i Şer'iyye Dairesi" kurulmuştur. Yeni kurulan bu daire Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin üstlendiği görevlerin yanı sıra şer'i mahkemelerden aktarılan ilam ve hüccetlerin tetkik ve temyizini yapmaktaydı. Ancak söz konusu daire, şer'i mahkemelerin 3 Nisan 1920 tarihinde tekrardan Şeyhülislamlığa bağlanması sonucu ilga edilerek yineden Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye Dairesi kurulmuştur.²⁶

²³ Aydın, Yurdakul, a.g.m., s. 103.

²⁴ Aydın, Yurdakul, a.g.m., s. 103.

²⁵ Yıldız, a.g.t., s. 106.

²⁶ Aydın, Yurdakul, a.g.m., s. 105.

1.4.5.3. Fetvahâne-i Âli Defterleri

Fetva Emaneti Dairesi ve bu dairenin alt birimleri olan Fetva Odası, Pusula Odası ve İlamat Odası'nın çalışmalarına ait kayıtların bulunduğu defterler burada muhafaza edilmektedir. Bu arşiv kayıtlarının çoğu yargı kararlarıyla ilgili olup fetva kayıtları bu kararlara nispeten daha azdır.²⁷

1.4.5.4. Bâb-ı Fetva Memurîn Kalemi Defterleri

Meşihat Arşivi'nde Bâb-ı Fetva Memurin Kalemi defterleri dâhilinde 1914-1921 yıllarına ait “Tahakkuk ve Levâzım Şubesi Mütferrik Defterler”, “Memûrîn Kalemi Tezkire Defterleri” ve “Memûrîn Müdüriyeti Tahakkuk ve Levâzımât Kayıt Defteri” gibi defter serileri bulunmaktadır. Burada ayrıca, “Encümen-i İntihâb-ı Memûrîn-i İlmiyye” ile ilgili 1911-1922 yıllarına ait 33 adet defter de bulunmaktadır. Söz konusu defterler “Encümen-i İntihâb-ı İlmiye Müderris Defteri ve Ders Vekâleti defterleri” arasında bulunmaktadır.²⁸

1.4.5.5. Evrak Odası Defterleri

Bâb-ı Fetva'ya gönderilen nezaret tezkireleri, resmi ve hususi istidalar, vilayet tahriratları gibi belgelerin tümü Bâb-ı Fetva Evrak müdüriyetince kayıt altına tutulmuştur. Bâb-ı Fetva Evrak Müdüriyeti daha sonra Evrak Odası olarak adlandırılacaktır. Burada bulunan bazı defterler şunlardır: Şeyhülislâmlık Merkez İstida Defterleri, Şeyhülislâmlık Taşra İstidâ Defterleri, Gelen Evrak Hülâsa Kayıt Defterleri, Meşihat-ı Ulyâ Mektûbî Kalemi Gelen Evrak Kayıt Defterleri; Şeyhülislâmlık Tahrirat Kalemi Kayıt Defterleri, Aynen Kayıt Defterleri, Sâdıra Defterleri, Vilâyetler Reft/Giden Defterleri, Nezâret Reft Defterleri, Mütferrik Reft Defterleri, Vilâyet Amed/Gelen Defterleri, Nezâret Amed, Mütferrik Amed, Karışık ReftAmed ve Evrak Kayıt Defterleri gibi seriler bulunmaktadır.²⁹

1.4.5.6. Bâb-ı Meşihat Arşivi'nde Bulunan Diğer Defterler

Bâb-ı Meşihat'ta münferit alanlarda yer alan kayıt defterleri bulunmaktadır. Burada; Müzekkire, muharrerat müsvedde defterleri ve evrak hulasa defterlerinden oluşan “Mektubi Kalemi Defterleri”, Bâb-ı Fetva'ya bağlı olan vakıfların muhasebe defterlerini ihtiva eden “Tevliyeti Şeyhülislâmlığa Ait Vakıf Defterleri”, tarikat ve tekkelerle ilgili kararların kayıt altına alındığı “Meclis-i Meşayih Defterleri” ile dini konularda yazılan eserlerin tetkik sonuçlarının yer aldığı “Tedkik-i Mesahif ve Müellefat-ı Şer'iyeye Dairesi Defterleri” bulunmaktadır.

²⁷ Aydın, Yurdakul, a.g.m., s. 105.

²⁸ Yıldız, a.g.t., s. 102.

²⁹ Yıldız, a.g.t., s. 82.

Meşihat Arşivi'nde ayrıca, “Şûra-yı İlmiyye ve Encümen-i Islahat-ı İlmiye Defterleri”, “Meclis-i İntihâb-ı Hükkam-ı Şer’iyye Defterleri”, “Ders Vekâleti ve Meclis-i Mesalih-i Talebe Defterleri”, “Muhasebe-i İlmiyye Dairesi Defterleri” ile “Emvâl-i Eytam ve Beytülmal Müdüriyeti Defterleri” bulunmaktadır.³⁰

1.5. Osmanlı Devleti’ndeki Temel Eğitim Kurumları

1.5.1. Medreseler

Medreseler, Müslüman ülkelerin en önemli eğitim kurumlarından. Medrese kelimesi etimolojik olarak Arapça “de-ra-se” kelimesinden türetilmektedir.³¹ Bu kurumlarda ders verenlere “müderris”, müderrislerin yardımcılara “muîd”, öğrencilerine ve/veya burada eğitim görenlere “softa, “talebe” veya “danışmend” adı verilirdi.³²

Kaynaklarda ilk medresenin ne zaman kurulduğuna dair kesin bir bilgi yer almamaktadır. Ancak bazı kaynaklarda Nişabur’da “İshak es-Sabgi” (954) tarafından kurulan bir ilmi müessesenin ilk medrese olarak anılmaktadır.³³ Medrese kurumlarının yaygın olarak X. ve XI. yüzyıllarda Irak ve Horasan civarlarında yaygınlaştığı bilinmektedir.³⁴ Özellikle Karahanlı ve Gazneliler Devleti’nde medrese tipi eğitim kurumlarının varlığı bilinmektedir. Ancak medrese denilince ilk akla gelen, Büyük Selçuklu Devleti döneminde Alparslan ve Melikşah’ın vezirliğini yapmış olan Nizamülmülk tarafından Bağdat’ta kurulan Nizamiye Medresesi’dir.³⁵ Bunun nedeni Nizamiye Medresesi’nin tam teşekküllü olması, müderrislerin ve öğrencilerin barınması, beslenmesi ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için vakıfların kurulmasıdır. Nitekim burada aynı anda ders gören öğrenci sayısının 6000 olduğu ve medresenin yıllık masrafı yaklaşık olarak 15000 dinar olduğu tahmin edilmektedir. Bağdat Medresesi’nde “Kur’an ve Kur’an ilimleri, Hadis ve ilimleri, Şafii usulü fıkıh ve Eş’ari Kelamı, Arapça ilimleri ve kısımları, Riyaziyyat ve Feraiz (aritmetik ve miras taksimi ile ilgili)” gibi dersler okutulurdu.³⁶

³⁰ Aydın, Yurdakul, a.g.m., s. 105-107.

³¹ İbrahim Sarıçam ve Seyfettin Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, 4. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014, s. 131.

³² Abdulvahit İmamoğlu, “Köprü Başı Medreseleri ve Din Eğitimine Katkıları”, **I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Şenol Saylan ve Betül Saylan (Ed.), İleri Haber Ajansı, c. 2, Trabzon, 2015, s. 923.

³³ Nebi Bozkurt, “Medrese”, **TDV İslâm Ansiklopedisi İçinde**, c. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 324; Fikret Oyman, **Osmanlı’da Medrese Geleneği ve Kelam İlmi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s. 5.

³⁴ Abdurrahman Atçıl, “Osmanlı Klasik Döneminde Eğitim: Medreseler”, **Türk Eğitim Tarihi**, Mustafa Gündüz (Ed.), 2. Baskı, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 25.

³⁵ Bozkurt, a.g.m., s. 324.

³⁶ Karakök, a.g.m., s. 211.

Osmanlı Devleti döneminde ilk medrese Sultan Orhan tarafından İznik'te, İznik Medresesi³⁷ adıyla kurulmuş ve başına İbn al-Arabî'nin tasavvufunu benimsemiş olan Davud-i Kayseri'yi getirmiştir.³⁸ Daha sonra Orhan Gazi tarafından 1326 yılında Bursa fethedilince burada Manastır Medresesi kurulmuştur. 1361 yılında Edirne'nin fethinden sonra devlet merkezi buraya nakledilerek gerek Edirne merkezinde ve gerek fethedilen diğer yerlerde cami, medrese, imaret gibi yapılar inşa edilmiştir. Yıldırım Bayezid dönemindeyse medreseler daha çok işleyiş ve usul yönünden ele alınmış fakat asıl teşkilatlanma II. Murat devrinde tamamlanmıştır. Çünkü II. Murat devrinde (1421-1451) medreselere ilişkin geliştirilen “Tetimme” ve Daru'l Hadis” modelleri, Fatih Sultan Mehmet dönemindeki teşkilatlanmaya esas itibariyle örnek olmuştur.³⁹

Bilindiği üzere Fatih Sultan Mehmet dönemi önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Sultan Mehmet fikri açıdan diğer sultanlardan farklılık gösteren bir liderlik ve farklı bir nazariyeye sahiptir. Nitekim İstanbul'u fethettikten sonra burada Sahn-ı Seman (sekiz medrese) medreselerini yaptırmış ve bu medreseler yeni bir model ve teşkilatlanma örneği olmuştur.

Fatih devrinde kurulan Sahn-ı Seman Medreseleri Osmanlı Devleti medreselerinin ikinci teşkilatlanma evresidir. Üçüncü evre ise Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1557 yılında kurulan Süleymaniye Medreseleriyle başlar. Osmanlı Devleti'nde artık bu medrese modeli esas teşkil etmiştir. Nitekim ileriki zamanlarda çoğu devlet ve ilim adamı Osmanlı Devleti'nde meydana gelen bozulmaların Kanun-i Kadim'den uzaklaşıldığı için gerçekleştiğini ileri sürmüştür. Medreseler XVIII. ve XIX. yüzyıllarda birçok özelliğini kaybetmiş ve sistem kendini yenileyememiştir.⁴⁰

Osmanlı medreseleri daha önceki İslâm devletlerinde kurulan medreselerle benzerlik gösterse de aklî ilimler açısından biraz da olsa farklılık göstermektedir. Çünkü Osmanlı Devleti, barındırdığı unsurlar ve hâkimiyet kurduğu bölgeler dolayısıyla pratik yönetim şeklini benimsemiştir. Yine medreselerde naklî ilimler ağırlıkta olmuştur. Niyazi Berkes bu durumu şöyle tanımlamaktadır; “İlim akıl ve nakil yollarıyla, yani Kitap ve Sünnet'ten gelen, kıyas ve icma ile yorumlanarak geliştirilen şeriat bilgisi demektir. Bu bilgiye sahip olana ‘âlim’ denir. ‘Ulema’ terimi de bunun çoğuludur. Bu ilmin öğretildiği okul ‘medrese’ dir.”⁴¹ Bu konu bağlamında Osmanlı medreselerinde okutulan ders programlarına bakmak faydalı olacaktır. 1688 yılında Tokat'ta vefat eden İshak b. Hasan Tokadi'nin “Manzume-i Tertib-i Ulum” eserinde Osmanlı Medreselerinin eğitim programları hakkında bilgiler verilmiştir.⁴²

³⁷Özyılmaz, a.g.e., s. 8.

³⁸ Halil İnalcık, **Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet**, 1. Baskı, TİB Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 113.

³⁹ Özyılmaz, a.g.e., s. 8-9.

⁴⁰ Özyılmaz, a.g.e., s. 12-13.

⁴¹ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 20. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 179.

⁴² Özyılmaz, a.g.e., s. 21.

Tablo 1: İhsak b. Hasan et-Tokadi'nin “Manzume-i Tertib-i Ulûm” İsimli Eserine Göre Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları

DERSLER	OKUTULAN KİTAPLAR
TECVİD	Şatibi, Dürr-i Yetim
KELAM	Şavali, Fıkh-ı Ekber, Makasid, Şerh-i Mevakif
TASAVVUF	(Kitap adı zikredilmemiştir)
AHLAK	
USUL-İ HADİS	Şerh-i Nuhbe
TEFSİR	Tefsir-i Kadi, Hüseyin-i Va'iz, Medarik
TIP İLMİ	
LUGAT VE TARİH	
SARF	(Kitap adı zikredilmemiştir)
NAHİV	Hind, 'Isam, Cami, Muğni'l-Lebib
MANTIK	Tehzibul'l Mantık ve'l-Kelam
ADAB	(Kitap adı zikredilmemiştir)
FIKİH	Kuduri, Kenz, Muhtar, Vikaye, Eşbah, Hidaye, Mahzen, Mülteka'l-Ebhur, Kuhistani, Keydani, Dürer, Şadr-ı Şeria, Nihaye, 'İnaye, Şerh-i Ekmel, Mufasssal, Durretul'l-Hakk
ME'ANİ	Haşa-i, Mutavvel, Muhtasar
HİSAB	Hulasa
HENDESE	Eşkat'ü't-Tesis
İLAHİ VE TABİİ HİKMET HEY'ET	İşarat, Şifa, Hikmetü'l-Ayn
USTURLAB, TAKVİM, ZİC, RUB'	El-Fethiyye/Risale der 'ilm-i Hey'e, Haşiye 'ala Risaleder 'ilm-i Hey'e; Şerhu'l Mulahhas fi'l Hey'e; Haşiye 'ala Şerhi'l Mulahhasfi'l-Hey'e
MÜRETTİB OLMAYAN	Tıp: Tıbb-ı Nebevi; Tasavvuf ve Ahlak; Birgili Risalesi
DERSLER	Tarikat-ı Muhammediye; Lügat ve Tevarih: Kamus, Halimi; Remel; Kimya; Aruz; Mu'amma; Haşş; Karzu's-Şi'r; İnşa; Eş'ar

Kaynak: Özyılmaz, 2002: 25-26.

Osmanlı medreselerinin eğitim programlarını kendi eserinde kaleme alan bir başka âlim, Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi'dir. 1747-52 yılları arasında yaklaşık 5 sene boyunca İstanbul'da kalan Hakkı Efendi, Osmanlı medreseleri hakkında incelemeler yaptıktan sonra eseri olan “Tertib-i Ulum” da bir medrese programı yazmıştır.⁴³ Program aşağıdaki gibidir.

⁴³ Özyılmaz, a.g.e., s. 56.

Tablo 2: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın "Tertib-i Ulum" İsimli Eserine Göre Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları

DERSLER	OKUTULAN KİTAPLAR
KUR'AN KIRAAT	(Hatim), Tecvid-i Türkî, Şatibi
HATT	Sülüs, Nesih, Ta'lik, Divanı
LÜGAT	Şahidi, Halimi, Ni'metullah, Ferište, Ta'rifat-ı Seyyid, Ahteri, Sihah, Vankulu
AKA'İD	Manzum 'Aka'id Kitabı, Emali, Fıkıh-ı Ekber
AHLAK	Hayriyye, Pend-i 'Attar, Tarikat, Hilye-i Hakani
SARF	Maksut, İzzi, Merah, Emsile, Bina
NAHİV	Cami, Avamil, Enmuzec, Hada'ik, İzhar, Neta'ic, Kafiye, Şafiye, Çarperdi
MANTIK	Isagoci, Kul Ahmed, Fenari, Davut, Seyyid, Tezhib, Mir, Celal, Muhyiddin, Husam-ı Kati, Velediyye, Şemsiyye, Kutb
ADAB	Hüseyniyye, Şeh-i 'Adud, Mir, Zeyn, Takrir-i Kavanin
ME'ANİ	Telhis, Mutavvel, İsti'are, Vaz, Bedi, Şeh-i 'Adud, 'Aruz-ı Endelüsi, Nabulusi
HİKMET	Kadi-mir, Lari, Hikmetü'l-Ayn, Mirza-can
KELAM	Şerh-i 'Aka'id, Hayali, İsbat-i Vacip
FIKİH	Mülteka, Eşbah-u Neza'ir, Mecma'u'l-Bahreyn, İbn-i Melek, Munye-i Musalli, Tuhfe, Ta'lim-Müte'allim, Vikaye, 'İlm-i mezahih-i Erba'a
HENDESE	Şerh-i Eşkal-i Te'sis
HİSAB	Hulasa, İbn-i Çulli
HEY'ET	Şerh-i Çağmini, Haşiye-i Bircendi, Bist Bab, Si-Fasl, Rub'ı Muceyyeb, Rub'ı Mukantar
İLM-İ ZİC	Si-Fasl Tusi
TEŞHİR (TIP/ANATOMİ) İLMİ	Tıbb-i Nebi
FERA'İZ (MİRAS HUKUKU)	Siraciyye, Şir'a metni şerhiyle
FIKİH USULÜ	Tavzih, Tasrih, Telvih
HADİS USULÜ	Nuhbe
HADİS	Meşarık, Mebarik
TEFSİR	Beyzavi

Kaynak: Özyılmaz, 2002: 57-58.

Tablo 1 ve Tablo 2 görüldüğü üzere medreselerin ders programlarında naklî ilimlerin yanında aklî ilimlerde (tıp, hendese, hisab, ilm-i zic, mantık, lügat vesaire) bulunmaktadır. Fakat dönemin kültürel ve dinî yapısı ve koşulları gereği naklî ilimler ağırlıktadır.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde her alanda değişimlerin görüldüğü Tanzimat Dönemi'ne kadar eğitim alanında en önemli kurumlar sıbyan mektepleri ve medreselerdir. Özellikle medreseler devlet açısından büyük önem taşır. Nitekim devlet kadrolarının ihtiyaç duyduğu personel burada yetiştirilmekteydi. XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı klasik eğitim sisteminin ıslah edilmesi lüzumu

görülmüş, fakat bu ıslahat düşüncesini medreseler üzerinde tatbik etmek pek mümkün olmamıştır. Çünkü ulema Avrupa tarzı eğitim yenilikleri ve ıslahatlarına karşı çıkmıştır.

1.5.2. Sıbyan Mektepleri

Osmanlı Devleti'nin eğitim sisteminde medreseler gibi kuruluştan Tanzimat Dönemi'ne kadar olan süreçte önem arz eden eğitim kuruluşlarından birisi de sıbyan mektepleridir. Osmanlı'dan önceki İslâm devletlerinde ilk eğitimin verildiği "Küttablara" benzeyen Sıbyan Mektepleri, Osmanlı Dönemi vakfiyelerinde "Dar'u-t Tâlim", "Mektep", "Mektephane", "Muallimhane", "Sıbyan mektebi", "Taş Mektep", "Mahalle Mektebi" ve Osmanlı'nın son dönemlerinde de "Mekteb-i İbtidaiye" olarak anılmıştır.⁴⁴ Sıbyan mektepleri günümüzde ilkokullara denk gelmektedir. Bu mekteplerde genellikle inanç merkezli eğitim verilmekteydi. Mekteplerde genellikle okutulan dersler şöyleydi: "Elifba, Kur'an, ilmihal, tecvit, Türkçe ahlak risaleleri, Türkçe ve hattı."⁴⁵ Verilen derslerden de anlaşılacağı üzere esas amaçlar, Kur'an okutmak, namaz öğretmek ve namaza dair dualar öğretmek ve bir de yazı yazmayı öğretmektir.⁴⁶ Kısacası öğrencilere dinî bilgileri aşlamak mekteplerin en önemli gayesiydi.

Sıbyan mektepleri, eğitim-öğretim için gerekli araçların çoğundan mahrumdu. Bayram Kodaman bu mektepler hakkında şöyle demektedir:

Sıbyan mektepleri eğitim ve öğretim bakımından da yetersiz idiler. Kitap haricinde yazı tahtası, harita, küre, sıra gibi vasıtaların hiçbiri yoktu. Öğretmenler genellikle medrese çıkışlı idiler. Fakat pek çok yerlerde çeşitli kaynaklardan kimselerin öğretmenlik yaptıkları anlaşılmaktadır. Okuma-yazma bilen, imam, müezzin, kayyum vb. kimselerin kendi görevleri yanında öğretmenliği de yürüttüklerini biliyoruz.⁴⁷

Ayrıca sıbyan mekteplerinin herhangi bir yönetmeliği ve/veya resmi makamlardan eğitim programı bulunmamaktadır.⁴⁸ Bu alana halk ve medrese uleması hâkimdi.

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı devlet adamları ve reform yanlısı padişahlar Osmanlı'nın Avrupa karşısında güçsüz kalmasının sebeplerini askerî alanda aramışlar ve tatbik edilen ıslahat çalışmalarını ağırlıklı olarak bu yöne vermişlerdir. Ancak XIX. yüzyılda askerî alanla birlikte sivil kuruluşlara yönelik ıslahat girişimleri de görülmektedir. Böylelikle, Osmanlı Devleti'nin müşkül durumu göz

⁴⁴ Ziya Kazıcı, **Osmanlı'da Eğitim Öğretim**, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 86.

⁴⁵ Bayram Kodaman, **Adülhamid Devri Eğitim Sistemi**, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 57.

⁴⁶ Şadiye Yılmaz, **Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 19.

⁴⁷ Kodaman, a.g.e., s. 58.

⁴⁸ M. Emin Yolalıcı, "Maarif Salnamelerine Göre; Trabzon Vilayetinde Eğitim ve Öğretim Kurumları", **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, c. 5, 1994, s. 449.

önüne alındığında medrese ve sıbyan mektepleri gibi mevcut sivil eğitim kuruluşlarının günün şartlarına cevap veremediği ve eğitim açısından yetersiz kaldıkları telakki edilerek bu eğitim kurumlarına yönelik ıslahat faaliyetleri düşünülmüştür. Bu bağlamda II. Mahmut, 1824 yılında “Talim-i sıbyan” başlığıyla bir ferman yayınlamıştır.⁴⁹ Fermanda II. Mahmut ilk olarak, çocukların sıbyan mekteplerine gidip dini bilgileri öğrenmeleri ve cahil kalmamaları gerektiğini, kimi anne babaların çocuklarını mektebe göndermeleri gerektiği vurgulamıştır.⁵⁰ Ferman hükümleri sadece İstanbul için geçerli olmuş, sıbyan mekteplerine devam zorunluluğu konmuşsa da bu kural taşra sıbyan mektepleri için geçerli olmamıştır. Bu ferman mekteplere yönelik herhangi bir yenilik getirmese de ıslah girişimi söz konusu olmuştur.⁵¹

Yukarıda zikredildiği gibi 1824 yılında sıbyan mekteplerine yönelik girişilen ıslahat çalışması başarısız olsa da ilk adımı teşkil eder. II. Mahmut 1838 yılında “Meclis-i Umûr-ı Nafia”nın ilköğretimin ıslahı hakkında raporu tasdik ettiği görülmüştür.⁵² Raporda maarif sisteminin ve dolayısıyla sıbyan mekteplerinin önemi vurgulanmaktadır. Rapora göre eğitimin amacı insanı ahirete olduğu kadar hayata da hazırlama gayesi taşımalıydı. Dinî bilgiler insanın ahiretini kurtarıırken, fen ve ilim ise insanın dünyada huzurlu ve refah içinde olmasını sağlamakla birlikte devletin kalkınmasına da katkı sağlamaktaydı. Bu bağlamda maarif sistemi bir bütün olmalı; ilk, orta ve yüksek dereceli okullar arasında bir uyum sağlanmalıydı. Raporda ayrıca, halk tabanında eğitime gerekli önemin gösterilmediği, okula giden çocukların belli bir süre eğitim aldıktan sonra akrabaları tarafından okuldan alınıp işe verildikleri veya bazı çocukların hiç okula gönderilmedikleri vurgulanmıştır.⁵³

Rapor incelendiğinde fark edilir ki bu raporu hazırlayanlar, gelişimin Avrupa’da olduğu gibi eğitime dayalı olduğu kanısındadır. Nitekim bu raporla birlikte devlet ilk defa olarak açık bir şekilde halk ve medrese ulemasının hâkim olduğu eğitim alanına müdahale etmiştir. Tanzimatçılar, medrese ve ulemanın hâkim olduğu eğitim alanına seküler/laik düşüncüyü sokma girişimlerine karşı, medrese ve ulema kendi etkisi altında bulunan bu alana Tanzimatçıları sokmamakta ısrarcıydı. Nitekim Tanzimatçıların yeteri kadar irade gösteremediklerinden sıbyan mektepleri, yine medrese ve ulemanın etki alanında kalmıştır.⁵⁴

⁴⁹ Kodaman, a.g.e., s. 58.

⁵⁰ Mahmud Cevat, **Maârif-i Umûmiye Nazâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı**, Taceddin Kayaoğlu (Haz.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 1-5.

⁵¹ Kodaman, a.g.e., s. 59.

⁵² Kodaman, a.g.e., s. 58-59.

⁵³ Cevat, a.g.e., s. 8-10.

⁵⁴ Kodaman, a.g.e., s. 59-60.

Tanzimat Dönemi'nde sıbyan mektepleri ve/veya ilköğretimle ilgili ıslah girişimleri Sultan Abdülmecid döneminde olmuştur. Sultan, 1845 yılında “Meclis-i Valayı Ahkâm-ı Adliye”ye bizzat kendisi giderek sadrazam ve vekillere eğitimin terakkisi için bir hatt-ı hümayun çıkartmıştır. Hatt-ı hümayunda cehaletin kaldırılması için ilköğretimin zorunlu olması, ilgili eğitim kurumlarının dinî derslerin yanında seküler hayata ilişkin derslerin de verilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca, kamu terbiyesinin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınması babında emir ve ikazlar verilmiştir.⁵⁵ Bunun üzerine, Meclis-i Valayı Ahkâm-ı Adliye harekete geçerek, ilk iş olarak ilköğretimi ele almış ve bu konuyla ilgilenmesi için “Meclis-i Muvakkat” kurulmuştur.⁵⁶

Meclis-i Muvakkat, bir layiha hazırlayarak Meclis-i Valayı Ahkâm-ı Adliye'ye sunmuştur. Ayrıca Meclis-i Muvakkat, sıbyan mektepleriyle ilgili geniş ölçüde incelemeler yaptıktan sonra “Meclis-i Maarif-i Umumiye”ye bu konuyla ilgili bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Meclis-i Maarif-i Umumiye, ilköğretimle ilgili ıslahat çalışmalarında Meclis-i Muvakkat'ın sunduğu raporları yeterli görmüş ve bu kararları uygulamaya koymuştur. Bu kararlara göre; ıslahata ilk olarak mahalle mekteplerinden başlanması, ders verecek hocalara okutacakları derslerle ilgili talimat verilmesi, yetersiz kişilerin hocalık yapmaması; sınıf ve imtihan usulünün tatbiki gibi hedefler belirlenmişti.⁵⁷

Sultan Abdülmecid, 1845 yılında çıkardığı hatt-ı hümayunla maarifin ıslahı konusunda önemli bir adım atmıştı. Mamafih, ıslahın sonuç vermesi için 8 Nisan 1847 tarihli bir talimatname yayınlanmıştır. Bu talimatname, okullarda ders verecek hocalar için rehber olmak üzere hazırlanmıştır. Talimatnamede ayrıca, okulların nizamı ve işleyişi konusunda da hükümler yer almaktaydı. Okul süresinin 4 yıl olması, sıbyan mektepleri rüşdiyelere öğrenci hazırlamasıyla derece arasındaki uyumun sağlanması, okuma yazmaya aynı ölçüde önem verilmesi, devam mecburiyetinin sağlanması, okullara taş ve levha sokulması okulların nizamına dair hükümlere örnek verilebilir. Fakat bu kadar çabaya rağmen, geleneksel derslerin daha iyi verilmesi ve derslerde ise Türkçe ve yazı dersi dışında hiçbir yenilik olmamıştır. Bunun en büyük sebebi mali kaynakların yetersizliğidir.⁵⁸

1857 yılında Maarif Nezareti'nin kurulmasıyla ilköğretimin ıslahı konusu tekrar gündeme alınmıştır. 1863 yılında fiilen bazı teşebbüsler olsa da bu sadece İstanbul'la sınırlı kalmıştı. 1864 yılında kurulan “Mekاتب-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu”, 1868 yılında sıbyan mektepleri için bir nizamname hazırlamıştır. Nizamnamene sıbyan mekteplerinin müfredatına “ımla, aritmetik,

⁵⁵ Elif Akbaş, **Tarihten Günümüze Sıbyan Mektepleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 35.

⁵⁶ Kodaman, a.g.e., s. 61.

⁵⁷ Kodaman, a.g.e., s. 61.

⁵⁸ Kodaman, a.g.e., s. 62.

malumat-ı nafia ve coğrafya” derslerinin konulmasını içermektedir.⁵⁹ Ancak, bu nizamnamede uygulanamamıştır.

Sıbyan mektepleri ile ilgili yapılan ıslahatların en önemli adımını teşkil eden çalışma 1 Eylül 1869 tarihinde kabul edilen “Maarif-i Umumi Nizamnamesi” olmuştur.⁶⁰ Nizamnameye göre genel hükümler şöyledir; her mahalle ve köyde ve/veya icabına göre her iki mahalle ve her iki köyde en az bir sıbyan mektebi bulunacaktır. İki sıbyan mektebi bulunan mahalle ve köylerde mekteplerin biri kızlara biri erkeklere tahsis edilecektir. Okullarda devam mecburiyeti erkekler için 6-10, kızlar için 7-11 yaşları arasında olacaktır. Eğitim süresi 4 yıl kabul edilmiştir.⁶¹ Mekteplerin müfredatıyla ilgili hükümler şöyledir; mekteplerde okutulacak dersler: “Elifba, Kur’an-ı Kerim, tecvit, ahlak risaleleri, ilmihal, yazı talimi, muhtasar fenn-i hesap, muhtasar tarih-i Osmanî, muhtasar coğrafya, malumat-ı nafia” olarak tespit edilmiştir. Derslerle ilgili yapılacak değişiklikler nezaretin bilgisi dâhilinde olacaktır. Öğrencilerin imtihanları köy ve mahalle ihtiyar meclisi huzurunda yapılacaktır. Hocalara dair yer alan hükümlerse şöyledir; hocalar Osmanlı vatandaşı olup, darümualliminden mezun olmaları şartı aranmaktadır. Kurallara uymayan hocalar cezalandırılacak veya işten atılacaktır. Nizamnamenin mali hükmü ise şöyledir; mekteplerin inşa, tamir ve ders veren hocaların maaşları mahalle ve köy halkı tarafından karşılanacaktır.⁶²

Hocalara dair ilgili hükümlerde yer alan mekteplerde ders verecek hocaların darümualliminden mezun olmaları şartı ilgi çekicidir. Nitekim sıbyan mekteplerinde ders veren kişiler genellikle medrese uleması ve camii imamlarıydı. Bu hükmün nizamnamede yer alması, devletin medrese hocalarından bir beklentisi kalmadığı veya devlet nezdinde bu hocaların yetersiz oldukları kanısı iyice yerleşmiştir. Bu konuda Bayram Kodaman şu tespiti yapmaktadır: “Darümuallimîn’in verdiği mezunlar ne kadar az olduğu düşünülürse, bütün okullarına nizamnamenin istediği vasıfta hoca bulamayacağı açıktır. Fakat böyle bir şartın konması artık, medreseli hocalardan bir şey beklenilmediğini ve Darümuallimîn mezunlarına ümit bağladığını göstermektedir.”⁶³

Sıbyan mekteplerinin ıslahı ve yeni usulde eğitim verecek ilkokulların açılmasına dair esaslı teşebbüs 1870 yılından sonra yapılmıştır. Bu teşebbüs sadece İstanbul’u değil bütün İmparatorluğu kapsayacaktı. Ayrıca sıbyan ve ibtidaî mekteplerinde okutulacak kitapların muhtevası için çalışılmış, dünyevî derslerin içeriğinin nasıl olması gerektiği hakkında bilgi verilmiştir. Bu çalışmalar ancak,

⁵⁹ Kodaman, a.g.e., s. 62.

⁶⁰ Akbaş, a.g.t., s. 40.

⁶¹ Kodaman, a.g.e., s. 63.

⁶² Akbaş, a.g.t., s. 40.

⁶³ Kodaman, a.g.e., s. 63.

ibtidâî mekteplerinde uygulanabilmiştir. Sıbyan mekteplerinde yine eski usulde eğitim verilmeye devam edilmiştir.⁶⁴

Sıbyan mektebi ile ilgili ıslah çalışmaları sonraki yıllarda da devam etmiştir. II. Abdülhamid döneminde, 1876 yılında çıkarılan Kanun-i Esasi'nin 114. Maddesiyle ilkokullara dair devam zorunluluğu anayasaya girmiştir.⁶⁵ Daha önce Sıbyan mektepleri ders programlarına eklenen tarih ve coğrafya dersleri devam etmiş, bunlara ek olarak “yurttaşlık bilgisi” dersi eklenmiştir. 1879 yılında Maarif Nezareti dâhilinde “Mekatib-i Sıbyaniye Dairesi” kurularak, 1869 Nizamnamesinin raporunda yer alan ıslahat çalışmalarının yürütülmesi bu daireye bırakılmıştır.⁶⁶

II. Abdülhamid devrinde, ilköğretim ve buna bağlı olarak sıbyan mektepleri ile ilgili ıslah çalışmaları devam etmiştir. Islah çalışmaları, yeni usulde kurulan eğitim kurumlarında bir başarı sağlanmıştır. Fakat sıbyan mektepleri için aynı şey söylenemez. Bu başarısızlığa sebep olan birden çok faktör vardı. En başta mali kaynak ve öğretmen yetersizliği gelmekteydi. Bununla beraber sıbyan mekteplerinde etkin olan medrese ve ulema yeniliklere karşı olmakla beraber bu sahada hâkim kalmak istiyordu. Medrese uleması ayrıca, dini ve tasavvufi inançları gereği sıbyan mekteplerine kısmen de olsa laik bir eğitim sisteminin dâhil edilmesinden rahatsızdılar. Bu sebeplerden dolayı sıbyan mektepleri ilgili zaman zaman ıslahat çalışmaları yapılmışsa da istenilen sonuç alınamamıştır.

1.5.3. İbtidâî Mektepleri

Sıbyan mekteplerine ilişkin yapılan ıslahat çalışmalarının beklenildiği ölçüde sonuç vermediği görülmektedir. Bunun üzerine Tanzimatçılar, eskinin yanında yeni usulde (sıbyan mektepleri usul-ı atika, ibtidâî mektepleri usul-u cedide olarak tanımlanmıştır)⁶⁷ eğitim verecek ilkokulların açılması fikrine yönelmişlerdir. Yapılan incelemeler sonucunda belirlenen ders ve programa göre ders verecek olan ibtidâî mekteplerinin ilki 1872 yılında İstanbul'da “Nuriosmaniye Camii” dâhilinde olan “kargir” binada açılmıştır.⁶⁸

1872 yılından itibaren açılan ibtidâî mekteplerinde, çocuklara okumayı sevdirmek için okutulacak elifba kitaplarının resimli olması şartı getirilmiştir. Ayrıca, bu kitaplarda okumayı 6 ayda

⁶⁴ Kodaman, a.g.e., s. 63-64.

⁶⁵ Yolalıcı, a.g.m., s. 452.

⁶⁶ Kodaman, a.g.e., s. 67.

⁶⁷ Yolalıcı, a.g.m., s. 452.

⁶⁸ Kodaman, a.g.e., s. 65.

öğretebilecek yöntemlerin bulunması için çalışmalar yapılması istenmiştir.⁶⁹ İbtidâî mekteplerinde, dinî ilimlerin yanında dünyevî ilimlerin verilmesi önemli bir husustu.

İbtidâî mekteplerinin sayıları 1877 yılına kadar 200'ü bulamamıştır. 1892-1893 ders yılında İmparatorluk genelinde yeni usulde ders veren ilkokulların sayısında kayda değer bir artış gözlenmiştir. 1316 (1898) Maarif Salnamesinde 1892 ve 1893 yılı istatistiklerine dayanarak Osmanlı Devleti'ndeki eski usul ve yeni usulde ders veren okulların sayısı aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 3: 1316 (1898) Maarif Salnamesinde 1892 ve 1893 Yılı İstatistiklerine Dayanarak Osmanlı Devleti'ndeki Eski Usul ve Yeni Usulde Ders Veren Okulların Sayısı

VİLAYET	USUL-İ ATİKA	USUL-İ CEDİDE	TOPLAM
ANADOLU			
Erzurum	?	?	850
Adana	585	12	597
Ankara	1695	397	2092
Aydın	420	151	571
Bitlis	254	9	263
Bursa	3173	244	3417
Diyarbakır	185	11	196
Sivas	1366	271	1637
Trabzon	2390	229	2619
Kastamonu	2919	555	3474
Konya	275	35	1966?
Mamuratülaziz	392	6	398
Van	120	9	129
RUMELİ			
Edirne	1721	204	1925
İşkodra	75	26	101
Manastır	275	176	451
Yanya	61	66	127
Kosova	386	59	445
ARABİSTAN			
Basra	90	26	116
Bağdat	38	11	49
Beyrut	205	181	386
Halep	604	29	633
Suriye	232	59	291
Musul	392	?	392
EGE ADALARI	3	68	71
İSTANBUL	196	47	243
TOPLAM	18938	3057	21995

Kaynak: Kodaman, 1991: 86.

⁶⁹ İlhan Palalı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İlköğretimde Yenileşme ve Urfa İlk Mektepleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, c. 127 (250), 2021, s. 88.

Tablo 4’te görüldüğü gibi Tanzimat dönemine oranla ilköğretim taşrada geniş bir alana yayılmıştır. Ayrıca, taşrada görülen okul sayısındaki artışlar, son dönemde Osmanlı’nın eğitime ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Tanzimat döneminden itibaren eğitimde görülen gelişmelerin hızı göz önüne alındığında, Osmanlı’nın yıkılışına kadar yeni usul ilkokullarının bir hayli arttığı çıkarımı yapılabilir.

Yeni usulde ders veren okulların açılması Osmanlı Devleti eğitim sisteminde ikilik oluşturmuştur. Bu, Osmanlı Tanzimat aydınlarının eskiye dokunmadan yenisini yapma politikasıyla ilişkilidir. İlhan Palalı bu konuda şu tespitleri yapmıştır:

II. Abdülhamid döneminde yeni açılan ilk mekteplerin idaresi Tanzimatçılara bırakılmıştır. Tanzimatçılar tarafından eskiye dokunmadan yenisini yapmak siyasetine uygun olarak sıbyan mektepleri seviyesinde ibtidaî adıyla yeni okulların açılması ancak 1872’de açılan ibtidaî numune mektepleri ile mümkün olabilmıştır. Böylece ilköğretimde ikili bir sistem ortaya çıkmıştır. Bu ikilik ilköğretimde sıbyan mektebi ve ibtidaî mektebi olarak görünmüşse de aslında Usul-u Atika ve Usul-u Cedide olarak da temelde uzun bir süre devam etmiştir. Tanzimat devrinde müesseselerde ve fikirlerde meydana gelen bu ikiliğin kaçınılmaz sonucu olan eski-yeni mücadelesinden maarif alanında en çok ilköğretim zarar görmüştür.⁷⁰

Bu ikiliğin olumsuzluğunu gidermek için Maarif Nezareti, 1882’den sonra ibtidaî mekteplerine ağırlık vermiştir. Bu tarihten itibaren devlet salname ve belgelerinde ilköğretim için ibtidaî adının daha çok geçtiği görülmektedir. Nitekim daha sonra sıbyan mekteplerinin ibtidaî mekteplere dönüştürülmesine hız verilmiş ve 1909 yılına gelindiğinde pek çok okul yeni usulde ders verir hale gelmiştir.⁷¹

1.5.4. Rüşdiye Mektepleri

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti’nin sivil eğitim alanında reform ve ıslahatların yapıldığı bir yüzyıl olmuştur. Özellikle dönemin şartlarına cevap veremeyen sıbyan mektepleri ele alınmıştır. Nitekim buradan yetişen öğrencilerin çoğu Darülfünun, Mühendishane, Tıbbiye ve Harbiye okullarına geçtiği zaman yetersiz oldukları görülmüştür. Bu durum sıbyan mekteplerinde uygulanan geleneksel ders programlarından kaynaklanıyordu. Çünkü sıbyan mekteplerinde, ders programları modern eğitime uygun değildi. Vaziyet bu iken sıbyan mekteplerinden çıkıp, bir üst kademedeki okullara geçen öğrencilerden verim beklenemezdi. Bu bağlamda XIX. yüzyılda ilköğretime yönelik bazı ıslahatlar yapılmış, bir üst kademedeki okullara öğrenci yetiştirebilmek için rüşdiye mektepleri açılmıştır.

⁷⁰ Palalı, a.g.m., s. 88.

⁷¹ Kodaman, a.g.e., s. 69.

İlk olarak 21 Zi'l-ka'de 1254 (5 Şubat 1838) tarihinde “Mekatib-i Rüşdiye Nezareti” kurulmuş, Rüşdiye Nezareti nazırlığına da İmamzâde Esad Efendi getirilmiştir.⁷² İmamzâde Esad Efendi aynı zamanda, kurulacak olan rüşdiye mektepleri için bir layiha hazırlamıştır. Layihada eğitimin önemine vurgu yapılarak, çocukların ilköğretimde Kur'an, yazı, tecvit, dini ilimler gibi dersleri alarak, namaz duaları ve abdesti öğrendikten sonra 9-10 yaşlarında levâzım-ı İslâmiye ve adabına alıştırmaları gereği üzerinde durulmuştur. Bu eğitimleri alan çocukların ilim ve irfana kabiliyetli olanların “Ulum-ı Edebiye”ye gitmeleri diğerlerinin ise istedikleri amel ve sanata dâhil olmalarının uygun olduğu ifade edilmiştir. “Ulum-ı Edebiye”de tahsil gören öğrencilerin daha sonra yüksekokullarda tahsil gördükten sonra Devlet-i Aliye’de şeref ve itibarı olan “Turuk-ı Kalemiye”de görev alabilecekleri belirtilmiştir.⁷³

Osmanlı’da 11 Şubat 1839 tarihinde açılan ilk rüşdiye mektebi için Mahmud Cevat eserinde şunları ifade etmektedir:⁷⁴

İmam-zâde Esad Efendi’nin Mekatib-i Nezaretine tayininden sonra küşad olunacak mekteplerden neş’et edecek efendilerin ahkâm-ı devairde istihdamı takarrur etmiş ise de bundan mukaddem aklama alınmış olan efendilere mahsus olmak ve Rüşdiye tahsili derecesinde ders gösterilmek üzere Sultan Ahmed Cami’-i Şerifi dâhilinde ‘Mekteb-i Maarif-i Adli’ namıyla bir mektep küşad edilmiş ve bilahire ‘Maarif-i Adliye’ ve ‘Ulum-ı Edebiye’ ünvanlarıyla iki şu’beye taksim edilmiştir. Devlet-i Osmaniye’de açılan ilk Mekteb-i Rüşdi işte budur.⁷⁵

Mahmud Cevat’ın aktardığına göre, rüşdiye derecesinde ders verebilecek nitelikte ilk mektep “Mekteb-i Maarif-i Adliye” adıyla Sultan Ahmed Camii’nde kurulmuş ve bu mektep “Maarif-i Adliye” ve “Ulum-ı Edebiye” olarak iki şubeye ayrılmıştır.

Teşkil edilen tasarıya göre sıbyan mekteplerinin “Sınıf-ı Evvel”, rüşdiye mektepleri ise “Sınıf-ı Sâni” olarak adlandırılması düşünülmüştür. Fakat bu mekteplere gelecek olan çocukların rüşd çağına denk gelmesi sebebiyle kurulacak olan mekteplere rüşdiye mektebi adı daha uygun bulunmuştur.⁷⁶

İlk zamanlar rüşdiye mekteplerinin tanımı hakkında kesin bir ifade kullanılmamıştır. Kuruluş aşamasında sıbyan mekteplerinin daha iyi eğitim veren bir üst sınıfı olarak düşünülmüştür.⁷⁷ Rüşdiye mekteplerinin mahiyeti ve/veya tanımı 1845 yılında toplanan “Maarif-i Muvakkat Meclisi”

⁷² Cevat, a.g.e., s. 21.

⁷³ Cevat, a.g.e., s. 21-23.

⁷⁴ Hayrettin Arıcı, **XIX. Yüzyılda Trabzon Vilayeti’nde Eğitim**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 40.

⁷⁵ Cevat, a.g.e., s. 23-24.

⁷⁶ Ercan Uyanık, “Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarı(m) Rüştiyeler”, **Tarih Dergisi**, c. 0 (49), 2010, s. 93.

⁷⁷ Sibel Hayta, **1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitimine Katkıları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, s. 64.

tarafından tespit edilmiştir. Meclis, rüşdiyelere, sıbyan mekteplerinin üstünde durmuş ve Darülfünuna öğrenci yetiştiren orta kademeli bir okul hüviyeti vermiştir.⁷⁸

Rüşdiye mektepleri asıl olarak, 1846 yılında “Mekatib-i Umumiye Nazırlığı” kurulduktan sonra açılmaya başlanmıştır.⁷⁹ Bu konuyla yakından ilgilenen “Mekatib-i Umumiye Nezareti” müdürü Kemal Efendi, kendi çabalarıyla İstanbul’da 1847 yılında 2 mektep açmıştır. Bu mekteplerin masraflarını kendi bütçesinden karşılamıştır. Açılan mektepler başarı sağlayınca, İstanbul’da 5 mektep daha açılmış ve bu mekteplerin öğretmen ihtiyacını karşılamak için 16 Mart 1848 tarihinde “Darümuallimîn-i Rüşdiye” adında bir mektep açılmıştır.⁸⁰

Kemal Efendi tarafından açılan rüşdiye mektepleri başarılı olunca 16 Ekim 1848 tarihinde “Meclis-i Maarif-i Umumiye”, Babiâli’ye rüşdiye mekteplerinin başta vilayet merkezleri olmak üzere tüm taşralarda açılması gerektiğini bildirmiştir.⁸¹ Fakat Babiâli, o zamanki şartlardan dolayı bunun mümkün olamayacağını bildirmiş ve bu mekteplerin ilk etapta sadece merkeze yakın birkaç büyük vilayette açılabilceği ifade edilmiştir. Babiâli’nin bu cevabına rağmen “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesine” kadar devlet genelinde çeşitli vilayetlerde 87, İstanbul’da ise 12 veya 13 rüşdiye mektebi açılmıştır.⁸²

Kızların rüşdiye derecesinde eğitim görmeleri için 1859 yılında İstanbul’da Cevri Kalfa İnas Mektebi adıyla bir rüşdiye mektebi açılmıştır. Bu mektep, Sultan Ahmet Kız Rüşdiyesi olarak da bilinmektedir.⁸³ Daha sonraları “Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi” örnek alınarak bazı vilayetlerde de kızlar için rüşdiyeler açılmıştır.⁸⁴

Yüksek mekteplere öğrenci yetiştirmek gayesiyle kurulan rüşdiye mektepleri, ilk olarak 4 yıl eğitim süreci belirlendiği halde Darülmaarif açıldıktan sonra 6 yıla çıkarılmıştır. Daha sonra 5 yıla indirilmiştir. İlk rüşdiyelerde okutulan dersler 1846 Talimatnamesine göre şöyleydi: “Kur’an, akaid, Arapça, hesap ve yazı”; 1848 yılında rüşdiye mekteplerinin ders programları yeniden gözden geçirilmiş ve bu programa “Farsça, coğrafya ve hendese” dersleri ilave edilmiştir.⁸⁵

⁷⁸ Kodaman, a.g.e., s. 92.

⁷⁹ Hayta, a.g.t., s. 64.

⁸⁰ Uyanık, a.g.m., s. 94.

⁸¹ Uyanık, a.g.m., s. 94-95.

⁸² Kodaman, a.g.e., s. 92.

⁸³ Hayta, a.g.t., s. 64.

⁸⁴ Yolalcı, a.g.m., s. 453.

⁸⁵ Kodaman, a.g.e., s. 92.

Eğitimin ıslahı için yayınlanan 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde rüşdiyeler için de hükümler yer almıştır. Nizamnamenin “Mekatib-i Rüşdiye” kısmında tebliğ edilen hususları, Bayram Kodaman eserinde şöyle vermiştir:

1. Beş yüz haneden fazla olan her kasabada birer rüşdiye açılacağı,
2. Rüşdiyelerin her türlü masraflarının vilayet maarif idaresi sandığından karşılanacağı,
3. Rüşdiye binalarının Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından gönderilen planlara göre yapılacağı,
4. Her rüşdiye, talebe sayısına göre bir veya iki öğretmen ve ayrıca bir mubassır (gözetmen) ve bir de hademe tayin olunacağı,
5. Muallim-i evvelin (başöğretmen) 800, ikincisinin 500, mubassır 250 ve hademenin 150 kuruş maaşla istihdam edileceği,
6. Rüşdiyelerde öğrenim sürelerinin 4 yıl olacağı,
7. Bütün rüşdiyelerin 1-23 Ağustos arasında tatile gireceği,
8. Rüşdiyeyi bitirenlerin imtihanla İdadiye kabul edileceği, doğrudan doğruya rüşdiyeleri ilgilendiren temel prensiplerdir.

1869 Nizamnamesi'nin 23. maddesine göreyse Rüşdiyelerin ders programı şu şekildedir:

Mebadi-i ulum-u diniye (Din ilimlerine giriş) Lisan-ı Osmanî kavaidi, imla ve inşa, tertib-i cedid üzere kavaid-i Arabiye ve Farsiye, Tersim-i hudut, ilm-i hesap, defter tutmak usulü, mebadi-i hendese, tarih-i umumi ve tarih-i Osmanî, coğrafya, jimnastik, Rüşdiyenin bulunduğu bölgede kullanılan ikinci dil, ticaret merkezlerinde isteyen talebeye dördüncü sınıfta Fransızca.⁸⁶

Rüşdiye mektepleri, 1870 yılından itibaren devlet genelinde yayılmaya başlamıştır. Nitekim maarif ve vilayet salnamelerinde bu artışlar gözlemlenebilmektedir. 1293 yılı Devlet Salnamesine göre; “İstanbul'da 2099, Şehremaneti'ne bağlı bölgelerde 298, Rumeli'de 7878, Ege adalarında (Cezayir-i Bahr-i Sefid, Girit ve Kıbrıs) 742, Arap bölgelerinde 1340; Anadolu'da 7033” talebe olmak üzere devlet genelinde 423 rüşdiye mektebinde toplam 19330 talebe olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷

⁸⁶ Kodaman, a.g.e., s. 93-94.

⁸⁷ Kodaman, a.g.e., s. 94-95.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TRABZON'DA MEDRESELER, SİBYAN MEKTEPLERİ VE YENİ USULDE AÇILAN MEKTEPLER

2.1. Medreseler

Medrese, Osmanlı Devleti'nin en önemli eğitim kurumlarından biridir. Bundan dolayı Osmanlılar tarafından fethedilen yerlerde oluşturulan kurumlardan biri de medreselerdir. Fatih Sultan Mehmet, 1461 yılında Trabzon'u fethettiği zamanda Trabzon'un nüfusu gayrimüslim ağırlığındaydı. Osmanlı'nın istimâlet politikası gereği mevcut halka dokunulmamış ve Hristiyan ahâlinin kendi inançlarına göre yaşamalarına müsaade edilmiştir.⁸⁸

Trabzon'un fethinden sonra 1462 yılında vali Hızır Bey tarafından Fatih Medresesi, 1529 yılında İskender Paşa tarafından İskender Paşa Medresesi, 1514 yılında vali Bali Paşa tarafından Hatuniyye Medresesi, 1727 yılında vali Bıyıklı Mustafa Paşa tarafından ise Zeytinlik Medresesi kurulmuştur.⁸⁹ Trabzon Vilayeti merkez sancağında tespit edilen medreseler, kuruluş tarihine göre sıralaması aşağıdaki tablodadır:

Tablo 4: Trabzon Vilayetinin Trabzon Şhrinde Tespit Edilen Medreselerin Kuruluş Tarihi

MEDRESE İSMİ	KURULUŞ TARİHİ
Fatih Medresesi	H. 867 (M. 1462)
Hatuniyye Medresesi	H. 920 (M. 1514)
İskender Paşa Medresesi	H. 936 (M. 1529)
Hamza Paşa Medresesi	H. 951 (M. 1544)
Zeytinlik Medresesi	H. 1135 (M. 1722)
Müftü Camii Medresesi	H. 1255 (M. 1839)
Çarşı Camii Medresesi	H. 1255 (M. 1839)
Saraç-zâde Medresesi	H. 1265 (M. 1848)
Pazarkapı Medresesi	H. 1266 (M. 1849)

Kaynak: Hüseyin Albayrak, 2019: 32-33.

⁸⁸ Kenan İnan, "Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 1, say. 14, 2003, s. 78.

⁸⁹ Mesut Piyale, *Trabzon'da Eğitim ve Kültür Hayatı (1839-1923)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi-Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1988, s. 1; Haşim Karpuz ve Mustafa Reşat Sümerkan, "Trabzon'da Dini Eğitimin Mekâna Yansıması Medreseler", Şenol Saylan ve Betül Saylan (Ed.), *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İleri Haber Ajansı, c. 2, Trabzon, 2015, s. 1060.

Trabzon’da Tanzimat’ın ilan edilmesiyle birlikte, diğer eğitim kurumlarının yanı sıra medreselerde de gelişmeler görülmüştür. 1842 yılında Trabzon valiliğine tayin edilen Hazinedârzâde Abdullah Paşa, 1844 yılında Hatuniyye Medresesi’ne 444 kitaplı bir kütüphane kurdurmuş ve bu medresedeki eğitimin gelişmesi için çalışmıştır. 1848 yılında ise Müderris Pir Mehmet Nazif Efendi tarafından Saraçzâde Medresesi kurulmuştur.⁹⁰ 1849 yılında da Hacı Mehmet Efendi tarafından Pazarkapı Medresesi kurulmuş ve bu medrese şehir merkezinde kurulan son medrese olmuştur.⁹¹ Ayrıca şehrin ileri gelenleri ve şehre tayin olarak gelen devlet görevlileri merkezde bulunan medreseleri tamir ettirmiştir.

1288 (1871) tarihli Trabzon Vilayet Salnamesine göre Trabzon merkezinde 4, 1292 (1875) tarihli salnameye göre 14 ve 1295 (1878) tarihli vilayet salnamesine göre 8 medrese bulunmaktadır.⁹² Trabzon Vilayet Salnamelerine göre Trabzon merkezinde bazı medreselerin mevkii ve talebe sayısı aşağıdaki tablodadır:

Tablo 5: H. 1298 ve H. 1305 Tarihli Salnamelere Göre Trabzon Merkezinde Bulunan Bazı Medreselerin Mevkii ve Talebe Sayısı

MEDRESE İSMİ	MEVKÎİ	TALEBE SAYISI
Saraçzâde	Trabzon Kasabasında Cami-i Kebir M.	61
Pazarkapı	Pazarkapı Mahallesi	95
Hamza Paşa	Kavak Meydanı	45
Hatuniye	İmaret Mahallesi	120
Çarşı	Çarşı	35
Müftü	Müftü Mahallesi	30
Zeytinlik	Muhiddin Mahallesi	25
İskender Paşa	İskender Paşa	80
Pulathane	Nefs-i Pulathane Mahallesi	250

Kaynak: Ahmet Köksal, 2015: 739.

Osmanlı Devleti genelindeki medreselerde olduğu gibi Trabzon merkezindeki medreselerde de aynı ders programı uygulanmaktaydı. Bu medreselerde feraiz, meani, fıkıh, tarih, hendese, Kur’an, dinî ilimler ve saire dersler okutulmaktaydı. Trabzon ulemasından olan Hatipzâde Abdullah Efendi, gördüğü dersleri sicill-i ahvâl dosyasında şöyle aktarmaktaydı: “Evvela Mekatib-i İbtidaide ulûm-ı dinîyye tahsil ederek muahharen Trabzon’un Çarşı ve Ortahisar medreselerinde Arabiyeden sırasıyla

⁹⁰ Karpuz ve Sümerkan, a.g.m., s. 1060.

⁹¹ Karpuz ve Sümerkan, a.g.m., s. 1061.

⁹² Trabzon Vilayet Salnameleri (TVS), transkripsiyon ve tıpkıbasım olarak Kudret Emiroğlu tarafından hazırlanmıştır. Bu çalışmada Emiroğlu’na ait transkripsiyon ve tıpkıbasım eserler kullanılmış olup sayfa olarak tıpkıbasım kullanılmıştır. TVS, 1288, 3, s. 207; TVS, 1292, 7, s. 263; TVS, 1295, 10, s. 247.

celale kadar ve kütüb-ü fıkıhtan mülteka ve feraiz tahsil edüb hâcemin vefatına mebni icazet alamadım. Telifatım bu kadar. Türkçe tekellüm ve kitâbet ederim.”⁹³

Ulemadan olan Altıparmakzâde Mehmed Şükrü Efendi ise eğitimiyle ilgili bilgileri şöyle aktarmaktadır:

Hin-i sebâvetimde nefis-i Trabzon’un mekâtib-i ibtidaî kısımlarının ba’zılarında mukaddema tahsil-i ‘alî şürû’ edüp bir müddet sonra beldemiz mekteb-i rüşdiyesinde dört sınıftan ibâret olan sınıflarının üçüncü sınıfına kadar tahsilde bulunup ba’dehu bi’l-ikmâl mekteb-i mezbûrdan infikâk edüb bir müddet sonra Nefs-i Trabzon’un Ortahisar’da kaîn Saraçzâde Medresesi demekle ma’rûf medreseye 1298 tarihinde talebe kaydıyla icrâ olunan kûr’a imtihanlarının dört ve beş ve altı senelerinin imtihanlarını bi’l-‘ita’ sınıf-ı redife nakl olunduktan sonra kemal-i keremi ile tahsil-i ‘ulûm-ı ‘alî ve ‘aliyeye cehd ve gayret ederek beldemiz meşhûr ‘ulemâ-i kirâmından Müftü Medresesi Müderrisi faziletli Semercizâde Hacı Mehmed Efendi’den tekâmül-i nüsah edüb tahrîri bi-tercüme-i hâl varâkâ-i acizânemden üç sene mukâddem melfûf-ı micâz olduğuma dâ’ir ‘icazetnâmemi ‘ahz etmişimdir. Ve yirmi beş sene imtidâd eden medrese tahsilinde İlm-i Hadîs-i Şerif ve İlm-i Feraiz’den dahi ehîl ve erbâb-ı ‘alî-i kirâmdan micâz olduğuma da’ir icazetnâme ‘ahz ettim.⁹⁴

Görüldüğü üzere medreselerde ağırlıklı olarak dini ilimler ve fıkıh dersleri görülmektedir.

Trabzon merkezinde bulunan bazı medreselere dair bilgilere aşağıda değinilecektir.

2.1.1. Fatih Medresesi (H. 867 – M. 1462)

Fatih Sultan Mehmet’in 1461 yılında Trabzon’u fethetmesinden hemen sonra bazı kiliseler camiye dönüştürülmüştür. Bunlardan biri Fatih adıyla camiye çevrilen ve Ortahisar’da bulunan Altunbaş Kilisesi’dir. Kilise, Fatih Camii’ne çevrildikten sonra yanı başında bulunan hücrelerden birini vali Hızır Bey medrese olarak hizmete sunmuştur.⁹⁵

⁹³ Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi (ŞBMA), Sicill-i Ahval Müdüriyeti Ulema Sicill-i Ahval Defterleri (SAMUSD), 2432_01.

⁹⁴ ŞBMA, SAMUSD, 2430_03.

⁹⁵ Hüseyin Albayrak, **Dünden Bugüne Merkez ve İlçeleriyle Trabzon’da Dini Hayat**, 1. Baskı, c. 1, Trabzon 2019, s. 43-46.

Resim 1: Fatih Camii

2.1.2. Hatuniyye Medresesi

1505 yılında vefat eden Sultan II. Bayezid'in eşi ve Yavuz Sultan Selim'in annesi olan Gülbahar Hatun, Trabzon'un İmaret Dairesine defnedilmiştir. Vefatından 9 yıl sonra (1514) defnedildiği yere medrese yaptırılmış ve bu medreseye daru'l-kurra, imaret ve mektep eklenerek bir külliye haline getirilmiştir. Esasen Hatuniyye Camisinin 1514 veya 1515 yılında yapıldığı göz önüne alınırsa medrese de bu yıllarda yapılmıştır.⁹⁶ Ayrıca, Mahmut Goloğlu, eserinde, Hatuniyye medresesinin yapılış tarihini 1514 yılı olarak vermiştir.⁹⁷ Medrese caminin kuzey kısmında bulunmakla birlikte çevresinde yüksek hücreler olan taş yapı bir bina olup, U veya L planlı şekilde yapılmıştır.⁹⁸

Hatuniyye Medresesi'nin bu şekilde planlanıp, bir külliye haline getirilmesinin amacı insanlara hizmet ve hayır yapmaktır. Nitekim külliye de, müderris ve talebelerin oradan gelen geçen yolcular ve fakirlerin yemek yemeleri sağlanmıştır. Ayrıca, şehrin sakinleri buraya gelip ilmi sohbetler

⁹⁶ Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 47.

⁹⁷ Mahmut Goloğlu, **Anadolu'nun Milli Devleti Pontus**, Ankara: Goloğlu Yayınları, 1973, s. 41.

⁹⁸ Özkan Özer Keskin, **Başlangıcından XIX. yüzyıla Kadar Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 30.

yaparlardı. Bu açıdan Hatuniyye Külliyesi, sadece bir ibadet ve eğitim yeri olmayıp, aynı zamanda insanlara her türlü sosyal hizmet sunan bir yerdi.⁹⁹

Resim 2: Hatuniyye Camii ve Medresesi

Kaynak: Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 48.

2.1.3. İskenderpaşa Medresesi

Günümüzde Trabzon Atatürk Meydanı'nda olan ve eski belediyenin yan tarafında bulunan İskenderpaşa Camii'nin olduğu alandır. Vali İskenderpaşa tarafından 1529 yılında yaptırılmıştır.¹⁰⁰ Medresenin cephesi kuzeye bakacak şekilde U planlı yapılmıştır.¹⁰¹ Medrese iki katlı olmakla beraber aşağı yukarı 15-20 odacığa sahiptir. Aynı anda 60 kadar mollanın ders görebildiği İskenderpaşa Medresesi, Cumhuriyet döneminde medreseler kapatılıncaya kadar faaliyette bulunmuştur.¹⁰²

⁹⁹ Keskin, a.g.t., s. 30-31.

¹⁰⁰ Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 57-56.

¹⁰¹ Karpuz ve Sümerkan, a.g.m., s. 1061.

¹⁰² Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 59-60.

Resim 3: İskenderpaşa Camii

2.1.4. Hamza Paşa Medresesi

Bugün Gülbahar Hatun Mahallesinde bulunan ve Hatuniyye Medresesi'nin batısında kalan Hamza Paşa Medresesi 1544 yılında Hamza Paşa tarafından vakfedilmiştir. Medresenin yaklaşık olarak 15-20 kadar odasının olduğu ve aynı anda 40-50 mollanın eğitim gördüğü bilinmektedir. Bir kitaplığı olan medresenin kitaplığı, 1851 yılında Trabzon valisi olan Abdurrahman Sami Paşa tarafından geliştirilmiştir.¹⁰³

¹⁰³ Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 61.

Resim 4: Hamza Paşa Camii

2.1.5. Zeytinlik Medresesi

Zeytinlik Medresesi, Trabzon valilerinden Kara Mustafa Paşa tarafından 1722 senesinde inşa ettirilmiştir. Medresenin 10'a yakın odası olup, odalarının kubbeleri mahrutî tarzında yapılmıştır.¹⁰⁴ Her odada 3 veya 4 molla ikame edebiliyordu. Medrese daha sonra Tanjant yolunun yapımı için Zeytinlik İlkokulu'yla beraber yıktırılarak yola katılmıştır.¹⁰⁵

2.1.6. Pazarkapı Medresesi

Pazarkapı mevkiinde bulunan medrese, 1851 yılında Hacı Mehmet Nazif Efendi tarafından yapılmıştır.¹⁰⁶ Medresenin bulunduğu yerde 1563 yılında inşa edilen Pazarkapı Camii bulunmaktadır. Medresenin duvarları çamurdan yapılmış olup, 8-10 kadar odası bulunmaktaydı. Bu odalarda yaklaşık olarak 50-60 molla eğitim görebiliyordu.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Karpuz ve Sümerkan, a.g.m., s. 1061; Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 63.

¹⁰⁵ Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 64.

¹⁰⁶ Karpuz ve Sümerkan, a.g.m., s. 1061.

¹⁰⁷ Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 65.

Resim 5: Pazarkapı Camii ve Sağ Arkada Pazarkapı Medresesi

Kaynak: Hüseyin Albayrak, 2019: 66.

2.1.7. Müftü Camii Medresesi

Batpazarı mevkiinde olan Müftü Camii Medresesinin, 1742 yılında Müftü Hacı İsmail Efendi tarafından yaptırıldığı kaydedilmektedir.¹⁰⁸ Medresenin 6 ya da 8 odası olduğu bilinmektedir. Burada en fazla 40 kadar molla barınabiliyordu. Kayıtlara göre medresenin vakfı İsmail Efendi üzerine kayıt olup, müderrisi ise Trabzon'un tanınmış ulemasından Semercizâde Ahmed Efendi'ydi. Trabzon'un Ruslar tarafından ele geçirilmesi ve Ahmed Efendi'nin 1916 yılında vefat etmesi üzerine medrese kapanmıştır.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Karpuz ve Sümerkan, a.g.m., s. 1061.

¹⁰⁹ Hüseyin Albayrak, a.g.e., s.67-68.

Resim 6: Müftü Camii

2.1.8. Saraçzâde Medresesi

Ortahisar Fatih Camii'nin kuzeyinde yer alan Saraçzâde Medresesi, 1848 yılında Pir Ahmed Nazif Efendi tarafından yaptırılmıştır.¹¹⁰ Ancak Hüseyin Albayrak medreseyle ilgili şunları aktarmaktadır:

Fatih Camii'nin tam karşısında ve kuzey tarafında yer alan Saraç-zâde Medresesini, H. 1176 / 1762 tarihinde ilk defa Saraç-zâde Mustafa Efendi yaptırdı. Mescid ve kütüphanenin yanması üzerine, yerine Trabzon valisi Tepedelenli İsmail Rahmi Paşa (1848) veya Hayreddin Paşa (1848-1849) Müderris Mehmedü'n-Nazifi'nin gayretiyle yeniden, mescid ve kütüphane yanına bir de medrese yaptırıldı. H. 1265 / 1848 yılında yapılan bu medreseye 'Medrese-i Nazifiyye' denildi.¹¹¹

Medrese, klasik Osmanlı külliyesi tarzında olup, bir avlu etrafında odalar, mescit, kütüphane ve müştamilattan oluşmakla birlikte 20'ye yakın odası bulunurdu. Her odada en fazla 4 veya 5 molla ders yapmaktaydı. Burası günümüzde cami ve Türkiye Diyanet Vakfı Şube merkezi olarak kullanılmaktadır.¹¹²

¹¹⁰ Karpuz ve Sümerkan, a.g.m., s. 1060.

¹¹¹ Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 69.

¹¹² Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 69-71.

Resim 7: Saraç-zâde Medresesi Ana Kapı

Kaynak: Hüseyin Albayrak, 2019: 70.

2.1.9. Çarşı Camii Medresesi

Çarşı Camii'nin batı yönünde bir kat üstünde bulunan Çarşı Camii Medresesi, 1839 yılında Trabzon Valisi Hazine Darzâde Osman Paşa tarafından yaptırılmıştır.¹¹³ Caminin batı yönünde 20 veya 30 metre uzağında medresenin ana kapısı bulunmaktadır. Bu kapının her iki yanında da medresenin diğer bölümleri bulunmaktadır. Medresenin yaklaşık olarak 8-10 odası bulunmaktadır. Bu odalarda 4 veya 5 molla eğitim alabilmekteydi.¹¹⁴

¹¹³ Karpuz ve Sümerkan, a.g.m., s. 1061.

¹¹⁴ Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 74.

Resim 8: Çarşı Camii ve/ veya Çarşı Medresesi

2.2. Sıbyan Mektepleri

Osmanlı Devleti'nde fethedilen topraklarda inşa edilen cami ve medreselerin yanı sıra bu yapıların içi ve yakınına ve mahalle içlerine sıbyan mektepleri açılırdı. Nitekim Fatih Sultan Mehmet, 1461 yılında Trabzon'u fethettikten sonra Trabzon şehrinde çocukların din eğitimi almaları için yoğun bir şekilde sıbyan mektepleri açılmıştır. Bunlardan Ebu'l-Feth, İskender Paşa, Yeni Cuma ve Hatuniyye sıbyan mektepleri Trabzon vilayeti merkez kazasında kurulan önde gelen mekteplerdir.¹¹⁵

¹¹⁵ Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 13

1316 (1898) yılı Trabzon Vilayet Salnamesine göre, Trabzon vilayetinde Trabzon şehrinde yer alan sıbyan mektepleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 6: 1316 (1898) yılı Trabzon Vilayet Salnamesine Göre, Trabzon Vilayetinde Trabzon Şehrinde Yer Alan Sıbyan Mektepleri

MEKTEBİN ADI	MEKTEBİN MÜDÜRÜ	TALEBE MEVCUDU
Ortahisar Sıbyan Mektebi	Hafız Hasan Efendi	53
Debağhane Sıbyan Mektebi	Hafız Necip Efendi	33
Yeni Cuma Sıbyan Mektebi	Abdullah Efendi	57
Hacıkasım Sıbyan Mektebi	Halim Efendi	31
Boztepe Sıbyan Mektebi	Ahmet Efendi	147
Arasta Sıbyan Mektebi	Ahmet Efendi	97
Sotha Sıbyan Mektebi	Hafız Rüştü Efendi	41
Kavakmeydanı Sıbyan Mektebi	Raşit Efendi	28
Faroz Sıbyan Mektebi	Hüseyin Mehmet Efendi	97
Ayasofya Sıbyan Mektebi	Mehmet Efendi	41
Ayafilboy Sıbyan Mektebi	Ali Efendi	55
İmaret Sıbyan Mektebi	Hafız Murat Efendi	59
Saçlı Hoca Sıbyan Mektebi	Hafız Fehmi Efendi	13

Kaynak: Hüseyin Albayrak, 2019: 21.

Trabzon sıbyan mekteplerinde, devlet genelindeki sıbyan mekteplerinde okutulan elifba, Kur'an, ilmihal, tecvit, Türkçe ahlak risaleleri, Türkçe ve hat dersleri okutulurdu. Ulemadan olan Mehmed Vasfi Efendi, sicill-i ahvâl dosyasında sıbyan mektebinde gördüğü derslerle ilgili şu bilgileri vermektedir: “Talîmim sıbyan mektebinde Kur'an-ı Azîm-üş-şan ve hıfz ve ilm-î hâl ve tecvîd ve yazı karalamak ile meşgûl iken el-Hac Pîr Efendi demekle meşhûr hâce Rahmetullahi Aleyhî Rahmeten Vasia' hâzretleri Cami'-i Kebirde derse çıkıp gerek 'Arabî ve gerek Farisî tadrîs etmekte bulunduğundan kulları dâhi hazır bulundum”.¹¹⁶

Ulemadan Melikzâde Abdülkadir Efendi ise şunları aktarmaktadır: “Trabzon Debağhane Mahallesi'nde Hafız Mustafa Efendi'nin Sıbyan Mektebi'nde ve rıhle-î talîminde Kur'an-ı Kerim muhtasar 'ulûm-ı dinîyye Mızrâklî İlm-î Hâl Sarf'tan emsele kitapları okudum. Sülûs ve nesîh hatlarını temsîk ettim”.¹¹⁷ Görüldüğü üzere Trabzon sıbyan mekteplerinde geleneksel olarak dinî ilimler ve yazı dersleri verilmekteydi.

¹¹⁶ ŞBMA, SAMUSD, 0018_03.

¹¹⁷ ŞBMA, SAMUSD, 1420_01.

2.3. XIX. yüzyılda Trabzon Şehrinde Yeni Usulde Kurulan Mektepler

2.3.1. İbtidaî Mektepleri

Trabzon şehrinde 1882 yılına kadar ağırlıklı olarak ilköğretim derecesinde eğitim veren sıbyan mektepleri olmuştur. Fakat Maarif Nezareti, 1882 yılından itibaren eğitimde oluşan ikiliği ortadan kaldırmak için, ibtidaî mekteplerine ağırlık vermesiyle Trabzon kazasındaki sıbyan mektepleri 1908-1910 yıllarına kadar önemini yitirerek eğitime devam etmiştir.

Sıbyan mektepleri, medreseden yetişmiş hocaların denetimi altında eğitimine devam ederken bir yandan da yeni usul ve metotlarla eğitim veren ibtidaî mektepleri açılmıştır. Trabzon merkez kazasında yeni yapılan ibtidaî mekteplerinin bazılarının kuruluş tarihi ve isimleri şunlardır; Zeytinlik Mektebi 1896, Sotha'daki mektep binası 1898, Hatuniyye Mektebi 1899, Zağnos köprüsünün batı tarafındaki ibtidaî mektebi (merkez ibtidaîsi) 1900 yılında kurulmuştur.¹¹⁸ Bunlardan Hatuniyye Mektebi, Trabzon'un önemli simalarından olan Mustafa Reşit Tarakçıoğlu'nun eğitim gördüğü yerdir. Tarakçıoğlu, hatıratında Hatuniye İbtidaî Mektebi'ni şöyle aktarmıştır:

Mektep, dört yıllık idi. Talebelerden, ailelerinin mali durumuna göre, bir miktar para alınır. Talebe ilk yazılacağı zaman bir miktar para verilirdi. İyi hatırlıyorum, babam başmuallime bir meci diye (gümüş yirmi kuruş) verdi. Ayda da beş kuruş (gümüş beşlik) verirdim. Tebeşir, yakacak, süpürge parası da alırlardı.

Beni okur-yazar olduğum için ikinci sınıfa aldılar. Zira mektebin, biri ihtiyat sınıfı olmak üzere dört yıllık tahsili vardı. Benim numaram 119 idi. Üç yıl Hatuniyye Mektebi'nde okudum. Ben sınıfın en küçük talebesi fakat en zekisi idim. Bir yıla varmadan beni sınıf başı yaptılar. Talebelerin sınıfta disiplin işlerine bakardım, kimsenin canını yaktırmazdım. Bu sebeple beni severlerdi. Böyle bir diplomayı mektepte ilk olarak ben almıştım. O yılın sonbaharında Kavakmeydanı'ndaki idadi mektebine yazılmaya karar verdik.¹¹⁹

1321 (1903) yılı Trabzon Salnamesine göre Hatuniyye, Zeytinlik ve merkez ibtidaîsi eğitim kadrosu aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 7: 1321 (1903) Yılı Trabzon Salnamesine Göre Hatuniyye, Zeytinlik ve Merkez İbtidaîsi Eğitim Kadrosu

HATUNİYYE İBTİDAİSİ	MÜDÜR : Abdullah Efendi Bursa Müderris MUALLİM: Hafız Hasan Efendi MUALLİM: Osman Efendi MUALLİM: İzzet Efendi TALEBE : 203
----------------------------	---

¹¹⁸ Piyale, a.g.t., s. 5-6.

¹¹⁹ Hikmet Öksüz ve Veysel Usta, **Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi**, Serander Yayınları, Trabzon, 2008, s. 23-24.

Tablo 7: (Devamı)

ZEYTİNLİK MEKTEB-İ İBTİDAİYESİ	MÜDÜR : Hacı İbrahim Efendi MUALLİM: Hacı Hafız Hasan Efendi Hasan Efendi Hurşit Efendi Ragıp Efendi Mehmed Efendi Mehmed Nuri Efendi TALEBE : 170
MERKEZ İBTİDAİSİ	MÜDÜR : Abdullah Efendi Bursa Müderris MUALLİM: Hacı Hafız Vehbi Efendi Hafız Mes'ud Efendi Hafız Rahmi Efendi Emin Efendi Mehmed Nuri Efendi TALEBE : 152

Kaynak: TVS, 1321, 21, s. 635.

1900 yılından itibaren Trabzon Merkez sancağında ibtidaî mekteplerinin ve bu mekteplerde okuyan öğrenci sayısında kayda değer artışlar olmuştur. Bu artışlar, 1901, 1902 ve 1903 Trabzon Vilayeti Salnamelerinde görülmektedir:

Tablo 8: 1319 (1901), 1320 (1902) ve 1321 (1903) Trabzon Vilayet Salnamelerine göre Trabzon Sancağının İbtidaî Mektepleri ve Talebe Mevcudu

TRABZON VİLAYET SALNAMELERİNE GÖRE TRABZON SANCAĞININ İBTİDAİ MEKTEPLERİ VE TALEBE MİKTARI				
MEKATİB-İ İSLÂMİYE				
TVS YILI	MEKATİB-İ İBTİDAİYYE			
	İnas		Zükur	
	Aded-i Mekatib	Talibat-ı Mevcude	Aded-i Mekatib	Talebe-i Mevcude
TVS 1319 (1901)	399	11838	833	39271
TVS 1320 (1902)	401	11949	837	39581
TVS 1321 (1903)	401	11949	837	39581

Kaynak: TVS, 1319, 19, s. 457; TVS, 1320, 20, s. 677; TVS, 1321, 21, s. 953.

İbtidaî mekteplerinin ders programlarında yer alan dersler genellikle dinî ilimler, yazı ve dünyevi derslerdir. Tanzimat dönemiyle birlikte ilköğretim programlarının gelişimi açısından bazı ıslahat çalışmaları yapılmıştır. Tanzimat aydınlarının amacı, zayıflamakta olan devleti tekrar eski gücüne kavuşturmak için sadece askeri alanda değil tüm alanlarda Avrupa tarzı ıslahatlar yapmaktır. Bu bağlamda ilköğretimde verilen dinî derslerin yanı sıra dünyevî derslerin de verilmesi gerektiğini

görmüşlerdir. İlk olarak bu dersler sıbyan mekteplerinin programlarına konulmaya çalışılmışsa da istenilen sonuç alınamamıştır. Bu nedenle yeni usulde ders verecek ibtidaî mektepleri kurulmuştur.

2.3.2. Rüşdiye Mektepleri

Trabzon şehrinde ilk rüşdiye mektebinin birçok vilayette olduğu gibi 1853 yılında açılmasına karar verilmiştir.¹²⁰ Ancak, dönemin iktisadi ve siyasi sebeplerinden dolayı adı geçen tarihte açılan mektep pek bir başarı gösterememiştir. 1863 yılında Vali Emin Muhlis Paşa tarafından açılan rüşdiye mektebi, başarılı olması sebebiyle ilk rüşdiye mektebi olarak kabul edilmektedir.¹²¹

1288 (1871) yılı Vilayet Salnamesine göre Trabzon şehrinde yer alan rüşdiye mektebi çalışanları: Muallim-i Evvel Ömer Şaban Efendi, Muallim-i Sâni Muhammet Efendi, Sülüs Hocası Muhammed Efendi, Rika Hocası Hacı Pir Efendi'dir.¹²² Aynı salnameye göre talebe mevcudu 82'dir. 1291 (1874) tarihli Vilayet Salnamesine göre Muallim-i Evvel'lik görevine Abbas Efendi getirilmiştir.¹²³ Talebe mevcudiyeti 95'e yükselmiştir. 1295 (1878) yılı Vilayet Salnamesine göre öğrenci sayısı 130'a yükselmiştir.¹²⁴ Aynı salnamede rüşdiyedeki eğitimciler Muallim-i Evvel Hafız Hüseyin Efendi, Muallim-i Sâni Hafız Osman Efendi, Muallim-i Salis Hafız Mehmet Efendi, Muallim-i Rabi Osman Efendi ve Mübeyyiz Mahmut Ağa olmakla beraber okulun öğrenci sayısı 290'dır.¹²⁵

1305 (1888) yılı Vilayet Salnamesi, Trabzon şehrinde rüşdiyelerde okutulan dersler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Salnameye göre birinci sene; "Arabiden emsile ve bina, Farisiden talim-i Farsî, ulum-ı dinîyyeden dürr-i yekta, ahlâktan vezâif-i etfal, kavaid-i Türkiyyeden sarf-ı Osmanî, kıraat-ı Türkiyye imla-sülüs ve rika".¹²⁶ İkinci sene; "Arabiden maksut ve evamil, Farisiden kavaid ve nasihatü'l-hükema, hesaptan amal-i erbaa coğrafyadan Avrupa ve tarifat, tarihten muhtasar tarih-i Osmanî, Fransızca, resimden kara kalem, imla ve inşa-rika-sülüs".¹²⁷ Üçüncü sene; Arabîden izhâr, Farisîden Gülistân ikinci bab nihayeti, hesaptan küsurat, coğrafyadan Afrika kıtası ve tarifat, tarihten Fezleke-i Tarih-i Osmanî, Fransızcadan talim-i lisan, resimden kara kalem, imla ve inşa-rika-sülüs".¹²⁸ Dördüncü sene; "Arabîden İsagocu ve Vaz'îyye, Farisîden tekmîl Gülistân, hesaptan fusul-

¹²⁰ Arıcı, a.g.t., s. 44.

¹²¹ Piyale, a.g.t., s. 9.

¹²² TVS, 1288, 3, 167.

¹²³ TVS, 1291, 6, S. 151.

¹²⁴ TVS, 1295, 10, S.189.

¹²⁵ TVS, 1305, 13, S. 271-273.

¹²⁶ TVS, 1305, 13, S. 271-273.

¹²⁷ TVS, 1305, 13, S. 271-273.

¹²⁸ TVS, 1305, 13, S. 271-273.

i seba, hendeseden tarifat ve mesahalar, coğrafyadan medhal-i coğrafya ve Amerika ile Cezair-i Bahr-i Muhit Fransızcadan talim-i lisan ve gramer, tarihten tarih-i umumi kurun-ı evvel, resimden boyalı, rika-imla ve inşa'dır".¹²⁹ Salnamede görüldüğü gibi devletin son yıllarına doğru sivil eğitim programlarında tatbik edilmek istenen dersler mevcuttur. İlk aşamada açılan rüşdiyelere nazaran sonraki yıllarda oluşturulan mekteplerin daha başarılı olduğu söylenebilir.

1319 (1901), 1320 (1902) ve 1321 (1903) Vilayet Salnamelerinde Trabzon sancağına dair kız ve erkek rüşdiyeleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler şöyledir:

Tablo 9: Trabzon Sancağı Rüşdiye Mektepleri

TRABZON VİLAYET SALNAMELERİNE GÖRE TRABZON SANCAĞININ RÜŞDİYE OKULLARI VE TALEBE MİKTARLARI				
MEKATİB-İ İSLÂMİYE				
TVS YILI	MEKATİB-İ RÜŞDİYE			
	İnas		Zükur	
	Aded-i Mekatib	Talibât-ı Mevcude	Aded-i Mekatib	Talebe-i Mevcude
TVS 1319 (1901)	1	45	9	815
TVS 1320 (1902)	1	47	10	941
TVS 1321 (1903)	1	47	10	941

Kaynak: TVS, 1319, 19, s. 457; TVS, 1320, 20, s. 677; TVS, 1321, 21, s. 953.

Tablo 10'da görüldüğü üzere 1901, 1902 ve 1903 yıllarında Trabzon sancağında 1 kız rüşdiye mektebi bulunmakla beraber öğrenci sayısı 941'dir. Aynı yıllarda Trabzon sancağında 10 erkek rüşdiye mektebi bulunup, öğrenci sayısı son olarak 941 kişidir.

2.3.3. İdadi Mektebi

Trabzon'da yüksekokullara öğrenci hazırlayacak bir idadi mektebi açılması lüzumlu görülmüştür. Mektebin yapımı için sadece devletin desteği yeterli olamayacağından halkın desteği de gerekliydi. Bu noktada Trabzon Valisi Sırrı Paşa'nın faaliyetleri büyük önem taşımaktadır. Sırrı Paşa, Sivas Valisi Halil Rifat Paşa'nın Dersaadet'ten izin alarak, köy okullarının tanzim ve ıslahı için yerel ahaliye çift başına 20 okkalık buğday ektirip biçtirmesini örnek almıştır. Nitekim kendisi de bu uygulamaya benzer olarak, Trabzon şehir merkezinde satılan ekmeğin "rayiç fiyatına 2, etinkine 5 para" zam yapmayı düşünmüştür. Bu düşüncesini, Trabzon'un ileri gelenlerinin katıldığı vilayet idare meclisinde belirttiğinde, mecliste mevcut kişiler tarafından ittifakla kabul edilmiştir. Akabinde

¹²⁹ TVS, 1305, 13, S. 271-273.

idare komisyonları oluşturulmuştur. Ancak daha sonra başta Metropolit olmak üzere birtakım itirazlar gelmiştir.¹³⁰

Sırrı Paşa, tüm olumsuzluklara rağmen idadi mektebini kurmak için faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bu bağlamda, şehrin Müslim ve gayrimüslim ileri gelenleri, idare meclisi, ticaret meclisi ve istinaf meclisi üyeleriyle toplantı yapılmış, Sırrı Paşa, bu toplantıda idadi mektebinin önemine vurgu yaparak, olumlu bir karar çıkmasını sağlamıştır. Toplantının ardından, mektebin yapımında yapılacak olan harcamaları kontrol etmek için 3'ü Müslüman, 3'ü gayrimüslim olmak üzere 6 kişilik bir komisyon oluşturulmuştur.¹³¹ Böylelikle idadi mektebinin kurulması yolunda önemli adımlar atılmıştır. Vali Sırrı Paşa'nın çabalarıyla, bu okulun Trabzon'un batı yönünde bulunan Kavak Meydanı adıyla bilinen yerde yapılması uygun görülmüştür.¹³²

Kavak Meydanı İdadi Mektebinin tüm zorluk ve engellemelere rağmen 27 Eylül 1884 tarihinde yapımına başlanmıştır. Temel atma töreninde, bu mektebin yapımında büyük emeği olan Sırrı Paşa, eğitimin önemini ve verdikleri çabayı vurgulayan bir nutuk vermiştir.¹³³

Trabzon idadi mektebinin yapımı, 1887 yılında tamamlanmıştır. Nitekim 1305 (1888) yılı Vilayet salnamesinde, Kavak Meydanı'nın batı yönünde bir İdadi Mektebi inşa edildiği bildirilmektedir.¹³⁴ Trabzon'da Ali Naki Efendi tarafından açılan ve müdürlüğünü de yaptığı "Mekteb-i Hamidiye"nin müdür ve kadrosu İdadi Mektebine aktarılmıştır. Ali Naki Efendi aynı zamanda, Trabzon Maarif Müdürlüğünü de birlikte yürütmüş, daha sonra okul müdürlüğünü bırakmıştır.¹³⁵

1305 (1888) yılı Vilayet Salnamesine göre idadi mektebinin müdürü Ahmet Fevzi Efendi'dir.¹³⁶ Ahmet Fevzi Efendi aynı zamanda "Fransızca" ve "Tarih-i Tabii" ile "mukaddimatının Vezaif-i Tedrisiye" derslerine girmektedir.¹³⁷ Söz konusu salnamede ayrıca, şu bilgiler yer almaktadır:

¹³⁰ Ahmet Köksal, **Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)**, 1. Baskı, Serander Yayınları, Trabzon, 2018, 96-97.

¹³¹ Piyale, a.g.t., s. 22.

¹³² Sırrı Paşa, **Mektûbât-ı Sırrı Paşa**, Ahmet Karaçavuş (Haz.), 1. Baskı, Serander Yayınları, Trabzon 2011, s. 192.

¹³³ Bu nutuk için bkz. Sırrı Paşa, a.g.e., s. 65-67.

¹³⁴ TVS, 1305, 13, s. 375-377.

¹³⁵ Piyale, a.g.t., s. 24.

¹³⁶ TVS, 1305, 13, s. 269.

¹³⁷ TVS, 1305, 13, s. 269.

Tablo 10: H.1305 Yılı Salnameye Göre Mekteb-i İdadi-i Mülkî

MEKTEB-İ İDADİ-İ MÜLKÎ	
Müdür Ahmet Fevzi Efendi	
Fransızca ve tarih-i tabii ile mukaddimatının vezaif-i tedrisiyesi dahi müdür-i mumaileyhin uhdesindedir	
HEYET-İ TEDRİSİYESİ	
Tarih-i Umumi muallimi	Abbas Efendi müderris mekteb-i rüşdiye-i mülkîye muallim-i evveli
Lisan-ı Arabî muallimi	Mustafa Efendi Dersiamdan
Lisan-ı Osmanî muallimi	Mustafa Efendi
Hendese muallimi	Cavit Efendi Kolağası mekteb-i rüşdiye-i askeri müdürü
Resim muallimi	Nuri Efendi Yüzbaşı mecidi 5
HEYET-İ TEDRİSİYESİ	
Fenn-i coğrafya muallimi	Zühtü Efendi Yüzbaşı
İlm-i hesap muallimi	Mustafa Efendi mülazım-ı evvel
Sermubassır	Ahmet Muhtar Efendi
Mubassır-ı sani	Ömer Efendi
Aded-i şakirdan	55
Hademe	Nefer 3

Kaynak: TVS, 1305, 13, s. 269.

1888 yılında, idadi mektebi yeni kurulduğu için henüz çevre sancak ve nahiyelerden öğrenci alınmamış, Trabzon şehrinde bulunan çocuklar okula gidebilmiştir.¹³⁸ Söz konusu yılda idadi mektebinde 55 talebe bulunmaktadır. Ayrıca, aynı sebepten dolayı ders programı henüz zenginleştirilmemiştir.

1311 (1894) yılı Vilayet Salnamesinde idadi mektebinin talebe sayısı 86 olarak geçmektedir. Salnameye göre talebenin az olmasının sebebi, okulun henüz yeni oluşturulmuş olması, okulun gece öğretiminin açılmamış olması ve vilayet çevresinde okula henüz rağbet olmaması, sadece Trabzon şehrinin çocuklarının katılımı vurgulanmıştır.¹³⁹ Aynı salnamede idadi mektebinin ders programı bir hayli gelişmiş şeklinde görünmektedir. Ders programı Tablo 11’de gösterilmektedir:

¹³⁸ TVS, 1305, 13, s. 271.

¹³⁹ TVS, 1311, 15, S. 291-292.

Tablo 11: 1311 Yılı Trabzon Vilayet Salnamesine Göre İdadi Mektebi'nin Ders Programı

H. 1311 (1894) TARİHLİ TRABZON VİLAYET SALNAMESİNE GÖRE SINIF-I İDADI'NİN DERS PROGRAMI						
BİRİNCİ S.	İKİNCİ S.	ÜÇÜNCÜ S.	DÖRDÜNCÜ S.	BEŞİNCİ S.	ALTINCI S.	YEDİNCİ S.
Ulum-ı Diniye Arabî Türkçe Hesap Coğrafya Hüsn-i hat Resim	Ulum-ı Diniye Arabî Farsî Türkçe Hesap Coğrafya Hüsn-i hat Resim Tarih	Ulum-ı Diniye Arabî Farsî Türkçe Hesap Hendese Fransızca Coğrafya Hüsn-i hat Resim Tarih	Ulum-ı Diniye Arabî Farsî Türkçe Hesap Hendese Fransızca Coğrafya Hüsn-i hat Resim Tarih	Arabî Türkçe Fransızca Hendese Coğrafya Tarih Usul-i Defteri Malumat-ı Fenni Hüsn-i hat Resim Ulum-ı Diniye	Fransızca Hendese Coğrafya Tarih Edebiyat ve ahlak Resim Ulum-ı Diniye Cebir Hikmet-i tabiiye Kimya Kavanin	Fransızca Hendese Müsellesat Tarih Edebiyat/ahlak Resim Ulum-ı Diniye Cebir Hikmet-i tabiiye Kozmografya Kavanin Mevalid ve Hıfz'ül-sıhha Makine Kimya

Kaynak: TVS, 1311, 15, S. 293-295.

Tablo 12’de görüldüğü üzere idadi mektebi, ilk açıldığı yıla nazaran ders programı açısından bir hayli ilerleme kaydetmiştir. Bu ders programı, burada okuyan çocukların yüksekokullara geçtikleri zaman daha çabuk adapte olmalarını sağlayacaktı.

1316 (1898) yılı Vilayet salnamesine göre, Trabzon şehri idadi mektebinde 5 gayrimüslim, 188 Müslüman talebe bulunmaktadır. Bunların 21’i ücretsiz, 36’sı ücretli olup, 57’si gece, 136’sı gündüz olmak üzere toplamda 193 talebe vardır.¹⁴⁰ 1320 (1902) yılı salnamesine göreyse 6 gayrimüslim, 235 Müslüman talebe olup, bunların 60’ı gece, 181’i gündüzlü talebedir.¹⁴¹ 1322 (1904) yılı salnamesine göreyse, gece ve gündüzlü olarak toplamda 323 talebe mevcuttur.¹⁴²

Salnamelerden anlaşılmaktadır ki idadi mektebinde gece eğitim ve gece yatılı sistemi geldikten sonra talebe sayısında artışlar olmuştur.

2.3.4. Trabzon Sultanîsi

Tanzimat dönemi eğitimcileri her ne kadar yüksekokullara ve Darülfünun’a öğrenci hazırlaması açısından rüşdiyeleri kurmuşsalar da bu mekteplerin bu görevi yerine getiremeyeceğini ve yetersiz kalacağını görmüşlerdir. Nitekim daha sonra yüksekokullara öğrenci hazırlamak için Darülmâarif, “Mahrec-i Ahkâm” ve bazı hazırlık sınıfları kurulmuştur. Bu gelişmeler gösteriyor ki rüşdiye mektepleri ve yüksekokullar arasında eğitim ihtiyacını karşılayacak bir okula ihtiyaç vardı.¹⁴³ Ayrıca, Osmanlı eğitim sistemine bakıldığında farklı dinlere mensup çocukların bir arada eğitim alacağı kurumların yaygınlaşmaması da bir sorundu. Bunun üzerine Abdülaziz döneminde Fransa’ya müracaat edilerek oradaki okullar incelenmiştir. Nitekim 1 Eylül 1868 yılında öğretim dili Fransızca olan Galatasaray Sultanîsi açılmıştır.¹⁴⁴

Galatasaray Sultanîsi, Fransız liselerine bezemektedir. Eğitim süresi 5 yıl olmakla beraber 3 yıl da hazırlık sınıfları mevcuttur. Sultanînin ilk müdürü, Fransız Hükümeti tarafından gönderilen M. de Salve’dir. Salve’nin yanı sıra sultanîde birçok Fransız idareci ve öğretmen bulunmaktaydı. Ayrıca, “Türk, Ermeni, Rum, İngiliz ve İtalyan” eğitimcilerde bulunmaktaydı. Sultanîde okutulan dersler şunlardı:

“1) Türkçe, 2) Fransızca ve Fransız Edebiyatı, 3) Grekçe (lesetymologies grecques), 4) Ahlak (moral publique), 5) Latince (hukuk, tıp ve eczacı tahsiline lazım olacak kadar), 6) Umumi Târîh ve Osmanlı Tarihi, 7) Coğrafya (devletlerin özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nin ticari, zirai,

¹⁴⁰ TVS, 1316, 17, s. 671.

¹⁴¹ TVS, 1320, 20, s. 677.

¹⁴² TVS, 1322, 22, s. 563.

¹⁴³ Hayta, a.g.t., s. 67-68.

¹⁴⁴ Piyale, a.g.t., s. 28

siyasi, sımai ve idari yönleri işlenecektir), 8) Matematik (élémentaire et spéciale), 9) Kozmoğrafya, 10) Mekanik, 11) Fizik, Kimya, 12) Ekonomi, 13) Tabiat tarihi, 14) Hukuk, 15) Umumi edebiyat tarihi ve güzel konuşma sanatı, 16) Resim.”¹⁴⁵

Galatasaray Sultanîsi, XIX. yüzyılın Osmanlıcılık düşüncesinin bir sonucu olarak telakki edilebilir. Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla hedeflenen Osmanlı vatandaşları arasındaki eşitlik, bir kurum olarak Galatasaray Sultanîsi’nde gözlemlenebilir. Bu okulda nitekim Müslüman ve gayrimüslim tebaa eşit koşullarda eğitim görmekteydiler. Ders içeriği tamamen dünyevi bir nitelikte düzenlenmiştir.

1909-1910 yıllarında Trabzon Sultanîsi eğitim-öğretime açılmıştır. Burada Müslüman ve gayrimüslim çocuklar bir arada eğitim alabilirlerdi. Sadece Müslüman olmayan talebeler din derslerinden muaftılar. Trabzon Sultanîsi’ne 6 yıl ilkokul eğitimi alıp, mezun olan çocuklar alınırdı. Bundan dolayı, sultanînin 1. sınıfı 7. sınıftan başlamakta, son sınıfı 6 yıl sonra 12. Sınıfta tamamlamaktaydı.¹⁴⁶ Trabzon Sultanîsi’nde 1910-1911 öğretim yılında ders programı, imtihan defterinde şu şekildeydi:

Tablo 12: Trabzon Sultanîsi, 1910-1911 Öğretim Yılında Ders Programı

DERSLER	7. SINIF	8. SINIF	9. SINIF	DERSLER	10. SINIF	11. SINIF	12. SINIF
Ulum-ı Dinîyye	2	2	2	Ulum-ı Diniye	2	1	1
Arabî	2	2	2	Arabî	2	2	1
Türkçe	3	3	2	Farisi	1	1	-
Hesap	2	1	2	Türkçe	2	2	2
Hendese	1	2	1	Fransızca	3	3	3
Farisi	1	1	1	Hendese	2	2	2
Ulum-ı Tabiiye	1	1	1	Cebir	1	2	-
Malumat-ı	1	1	1	Müsellesat	1	-	-
Medeniye	4	5	3	Usulü Defteri	1	1	1
Fransızca	2	2	2	Mihanik	1	-	-
Tarih	2	2	2	Kimya	1	1	1
Coğrafya	1	1	1	Tarihi Tabii	1	1	1
Hat	1	1	1	İlm-i Ahlak	-	2	1
Resim	1	1	1	İlm-i Kavanin	-	2	2
Jimnastik				İlm-i İktisat	-	-	1
				Tarih	1	1	1
				Coğrafya	1	1	-
				Resim	1	1	1
				Hat	1	1	1
				Jimnastik	1	1	1
				İngilizce	2	2	2
Toplam	24	25	22	Toplam	26	27	22

Kaynak: Piyale, 1998: 29.

¹⁴⁵ Kodaman, a.g.e., s. 135-136.

¹⁴⁶ Piyale, a.g.t., s.28.

Tablo 13'ten anlaşıldığı üzere Trabzon Sultanîsi ders programı, gaye kapsamında “ulum-ı dinîye” dersi dışında dünyevî dersleri kapsamaktadır.

Trabzon Sultanîsi'nde, 1910-1911 ders yılında talebelerin dağılımı şöyleydi:

Tablo 13: Trabzon Sultanîsi, 1910-1911 Ders Yılında Talebelerin Dağılımı

SINIF	MÜSLİM ÖĞRENCİ SAYISI	GAYRİMÜSLİM ÖĞRENCİ SAYISI	TOPLAM
7.	100	2	102
8.	68	-	68
9.	43	-	43
10.	47	-	47
11.	19	-	19

Kaynak: Piyale, 1998: 29.

Trabzon Sultanîsi'nin 1910 yılından Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan sürede verdiği mezun sayısı şöyledir:

Tablo 14: Trabzon Sultanîsi'nin 1910 Yılından Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Olan Sürede Verdiği Mezun Sayısı

ÖĞRETİM YILI	MEZUN SAYISI
1326-1327 (1910-1911)	19
1327-1328 (1911-1912)	48
1328-1329 (1912-1913)	29
1329-1330 (1913-1914)	21

Kaynak: Piyale, 1998: 32.

1910-1911 öğretim yılında öğrenci sayısı 19 iken bir sonraki öğretim yılında 48'e yükselmiştir. Birinci Dünya Savaşı'na kadar öğrenci sayısı giderek azalmış, Birinci Dünya Savaşı'ndaysa savaş koşullarından dolayı eğitim-öğretim yapılamamıştır. Savaşın ilk yıllarında Trabzon Sultanîsi, Türkler tarafından hastane olarak kullanılmış, sonraki dönemlerdeyse Rumlar tarafından hastane olarak kullanılmıştır. Cumhuriyet kurulduktan sonra eğitimde yapılan yeni düzenlemelerle Türkiye genelindeki tüm Sultaniler liselere dönüştürülmüştür. Böylelikle, Trabzon Sultanîsi, 1924-1925 öğretim yılında Trabzon Lisesi olarak eğitim faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Piyale, a.g.t., s. 32-33.

2.3.5. Darülmualimîn Mektebi

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat devrinde eğitim-öğretimin değişim ve dönüşümü bu modern eğitim kurumlarına nitelikli bir eğitimci kadroların yetiştirilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Bu süreç öğretmen yetiştiren okulların açılmasını ve yaygınlaştırılmasını getirmiştir. Trabzon'da ilk muallim okulunun ne zaman açıldığına dair farklı tarihler mevcuttur. M. Emin Yolalıcı, Hasan Ali Koçer'in eserine dayanarak Trabzon'da ilk muallim okulunun 1882 yılında açıldığını belirtmektedir. Fakat muhtelif çalışmalarda bu tarih değişmektedir.¹⁴⁸ Bu nedenle Trabzon vilayet salnameleri temel alınacaktır.

Trabzon Vilayet Salnamelerinde darülmualim mektebine dair ilk bilgiler 1311 (1894) yılı salnamesinde verilmektedir. Söz konusu salnamede, darülmualimîn mektebinin muallimi “Abdullah Efendi”, hademesi ise “Osman Efendi”dir.¹⁴⁹ 1316 (1898) yılı salnamesine göre Trabzon şehrinde 1 darülmualimîn olup, 6 talebesi bulunmaktadır.¹⁵⁰ 1319 (1901) yılı Vilayet Salnamesinde Trabzon genelinde 1 darülmualimîn mektebi görülmektedir. Bu okulun talebe sayısı yalnızca 17'dir.¹⁵¹ 1322 (1904) yılı Salnamesindeyse darülmualimîn-i ibtidai okulu yer almaktadır. Bu okulun muallimi Bursa müderrisliği yapmış ve Hicaz demiryolu madalyası olan Abdullah Efendi olmakla beraber okulun 31 talebe mevcudiyeti vardır.¹⁵²

¹⁴⁸ Yolalıcı, a.g.m., s. 457-458.

¹⁴⁹ TVS, 1311, 15, S. 295.

¹⁵⁰ TVS, 1316, 17, s. 671.

¹⁵¹ TVS, 1319, 19, S. 457.

¹⁵² TVS, 1322, 22, s. 565.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. MEŞİHAT ARŞİVİ BELGELERİNE GÖRE TRABZON ULEMASI

3.1. Hafız Abdülaziz Efendi (1863-?)

Babası tüccar Nezîrzâde Yusuf Efendi, annesi Gülsüm Hanım'dır. Abdülaziz Efendi, 5 Eylül 1863'te Trabzon'un Faros¹⁵³ Mahallesi'nde doğmuştur. Kendisi orta boylu, ela gözlü ve buğday tenlidir. İlk olarak ibtidâî mektebinde eğitim görüp daha sonra Trabzon Pazarkapı Müderrisi Derviş Efendi'den ders almıştır.

Abdülaziz Efendi, 4 Eylül 1904'te Giresun Kazası Şerîye Mahkemesi ikinci kâtipliğine tayin olmuştur. Vazifesini ifa ettiği esnada 10 Temmuz 1907'de İdare Meclisi kararıyla, vazifesine ek olarak Eytam Müdürlüğü'ne getirilmiştir.¹⁵⁴

Tablo 15: Hafız Abdülaziz Efendi'nin Tezkeresi

DEVLET-İ ‘ÂLÎ-İ OSMANÎ TEZKERESİ																			
İsim ve Şöhreti		Pederi İsmiyle Mahall-i İkâmeti		Vâlidesi İsmiyle Mahall-i İkâmeti		Târîh ve mahall-i Viladeti		Milleti		San’ât ve Sıfât ve Hizmet ve İntihâb-ı Sâlâhiyeti		Müte’ehhîl ve Zevcesi Müte’addâd Olup Olmadığı		Derecât ve Sunûf-ı ‘Askeriyesi					
Nezirzâde Hafız Abdülaziz Efendi		Müteveffa Yusuf Efendi Trabzon		Gülsüm Hanım Trabzon		1280 Trabzon		İslâm		Yoktur		Bir Zevcesi Vardır		Muhafız					
EŞKÂL						SİCİL-İ NÜFÛSA KAYD OLUNAN MAHÂL													
Boy		Göz		Sima		Alâmet-i Fârîka-i Sâbite		Vilayeti		Kazası		Mahalle ve Karyesi		Sokağı		Mesken Numarası		Nev-i Mesken	
Orta		Ela		Buğday		Tam		Trabzon								20		Hane	

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 2437_01.

¹⁵³ Osmanlı dönemi Trabzon vilayetinin merkez sancağında bulunan bir mahalledir. Bugünkü adı Yalı/Kurtuluş mahallesidir. Mustafa Gangal, **2039/225 No'lu Trabzon Şer'iyye Siciline (Vr. 1-70) Göre Şehrin İdari Ekonomik Sosyal ve Kültürel Yapısı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s. 260; ayr. bkz.; Kadir Albayrak, **2034 No'lu Trabzon Şer'iyye Sicil (Vr 70-142 Arası) Defterinin Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 396-397.

¹⁵⁴ ŞBMA, SAMUSD, 2437_01.

3.2. Abdülkadir Efendi (1854-?)

Babası Melikzâde Ali Efendi, annesi Gülsüm Hanım'dır. Babasının herhangi bir memuriyeti olmamakla birlikte bir rütbesi de yoktur. Abdülkadir Efendi, 23 Haziran 1854'te Trabzon'un Tekfurçayır¹⁵⁵ Mahallesi'nde doğmuştur. Orta boylu, kara gözlü ve buğday tenliydi. Ayrıca iki zevcesi bulunmaktaydı.

Trabzon'un Debbağhane Mahallesi sıbyan mektebinde Hafız Mustafa Efendi'den Kur'an-ı Kerim ve dinî eğitim almakla beraber mızraklı İlmihâl¹⁵⁶ kitaplarını okumuş ve sülüs ve nesih hatlarını öğrenmiştir. 1866'da Trabzon'da açılan rüşdiye mektebine girmiştir.¹⁵⁷ Burada dinî eğitimin yanı sıra Osmanlı tarihi, genel coğrafya ve Osmanlı Türkçesi grameri derslerini görmüş, avamil¹⁵⁸ ve izhar¹⁵⁹ metinlerini çalışmıştır. Abdülkadir Efendi, 1870'te mezun olarak aynı yıl İstanbul'a gitmiş, Divan Yolu'nda "Şahkulu-nam Değirmen-gâh Medresesi"ne girmiştir. Burada 9 sene kadar Beyazıt Camisi'nde Dersiam olan Hadımlı Mehmed Efendi'nin sabah derslerine girmiştir. Bununla beraber, Molla Cami ve Şemsettin Fenari'nin akaid kitap ve derslerini, Halebi'nin Mülteka kitabını okumuş; Sinoplu Osman Efendi'nin fıkıh derslerine katılmıştır. Ayrıca 9 yıllık eğitimi sırasında Sultan Mahmud Türbesi karşısındaki darümuallimîne girerek burada program gereğince Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, hikmet-i tabiiye, Farsça, cebir, coğrafya, riyazî, genel tarih, genel coğrafya, imla kuralları ve Kavaid-i Osmanî gibi ilim ve fen derslerini tahsil edip; 25 Ağustos 1877'de mezun olmuştur.

Abdülkadir Efendi'nin eğitiminin ileri seviye olmasının yanı sıra vazife için bulunduğu ve ahalisi Arap ve Kürtlerden oluşan Musul vilayetinde uzun zaman rüşdiye muallimliği yapmış, birçok kaza niyabetinde bulunduğundan Arapça ve Farsça dillerini tamamen öğrenmiştir. Bu lisanlarla konuşma, yazma ve okuma yetisine sahip olmuştur.

Abdülkadir Efendi, 24 yaşındayken darümuallimînden aldığı mezuniyet belgesi ile 1878'de 800 kuruş maaşla Musul Rüşdiye Mektebi muallimliğine atanmıştır. Bu görevde 1 sene kadar

¹⁵⁵ Osmanlı dönemi Trabzon vilayetinin merkez sancağında bulunan bir mahalledir. Bugünkü adı Erdoğdu Mahallesi'dir. Gangal, a.g.t., s. 260.

¹⁵⁶ Osmanlı ilmihal dersi ve geleneğinin ilk örneklerinden olan anonim bir eserdir. Eserin Mızraklı olarak adlandırılmasının nedeni eserin kapağında veya ilk sayfalarında sancak ve mızrak şekillerinin olması veya eserin tek yazma nüshasında "Mızraklı Efendi" ifadesinin yer almasıdır. M. Kâmil Yaşaroğlu, "Mızraklı İlmihal", **TDV İslâm Ansiklopedisi** *İçinde*, c. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2020, s. 5-6.

¹⁵⁷ Trabzon'un Ortahisar mevkiinde, dönemin Trabzon valisi olan Emin Muhlis Paşa tarafından 1863 yılında açılan rüşdiye mektebi vardır.

¹⁵⁸ Avâmil âmil kelimesinin çoğulu olup Arapça'da terkip ve cümlelerin içerisinde yer alan sözcüklerin irabını etkileyen unsurlardır. İrab ise Arapça kelimelerin sonunda yer alan hareke veya harf değişikliğini ifade etmektedir. İsmail Durmuş, "el-Avâmilü'l-Mie", **TDV İslâm Ansiklopedisi** *İçinde*, c. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 106-107.

¹⁵⁹ İzhar, bir tecvit terimi olup kelime anlamı olarak bir şeyi ortaya çıkarmak, açıklamak veya açıktan okumak anlamına gelmektedir. Tecvit ilminde ise iki harfin arasını ayırma anlamına gelmektedir. Abdurrahman Çetin, "İzhar", **TDV İslâm Ansiklopedisi** *İçinde*, c. 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 506.

kaldıktan sonra Musul sancağının Bağdat vilayetinden ayrılması ve vilayetin tekelindeki kazalara muktedir naipler tayinine görülen lüzum ve vilayetten edilen teklif üzerine 18 Mart 1878’de muallimlikten ayrılmıştır. Daha sonra vilayette müteşekkil şeriye ve adliyeden oluşan bir komisyon huzurunda imtihâna tabi tutularak, imtihân evrakı “Bâb-ı Fetvâ”ya takdim edilmiştir. Bu sınav sonucunda Akra kazası naipliğini kazanmıştır. Bunun üzerine 1882’de 350 kuruş yarım maaşla Akra naipliğine başlamıştır. 2 Eylül 1882’den itibaren 500 kuruş maaşla 17 Şubat 1885’e kadar Akra naipliği vazifesinde kalmıştır. Ardından 500 kuruş maaşla Zaho kazası naipliğine tayin edilmiştir. Zaho kazası niyabetini tamamladıktan sonra 1890’da 500 kuruş maaşla Köysancak niyabetine tayin edilmiştir. Abdülkadir Efendi, Köysancakta ölümcül sirpençe hastalığına yakalanmıştır. Bunun üzerine merkez vilayete gidip bir süre tedavi görmüştür. Tedavisi bittikten sonra Şubat 1893’de 500 kuruş maaşla Sincar naipliğine tayin edilmiştir. Sincar naipliğinde 1 yıl kaldıktan sonra Duhok naibi Mustafa Şefik Efendi’nin bir Hristiyan kızın ihtidası meselesinden dolayı Sincar’a gelmesi üzerine kendisi Nisan 1894’de 300 kuruş maaşla bu göreve getirilmiştir. Ağustos 1896’da naiplik süresi sona erdikten sonra vilayet merkezine gitmiştir. 13 Temmuz 1898’de 500 kuruş maaşla ikinci defa Akra naipliğine atanmıştır. Sincar naibi Ahmed Efendi’nin başka yere atanması üzerine Abdülkadir Efendi, 22 Ağustos 1900’de 500 kuruş maaşla ikinci defa Sincar naipliğine gelmiştir. Abdülkadir Efendi, 24 Mart 1903’te görevini tamamladıktan sonra tekrardan vilayet merkezine gelmiş ve daha sonra 4 Haziran 1904’te ikinci defa olarak Duhok kazası naipliğine tayin edilmiştir. 27 Ekim 1907’de görevini tamamladıktan sonra tekrar merkez vilayetine gelmiştir. Bâb-ı Meşihattan 1907’de resen Süleymaniye sancağı Bazyan kazası naipliğine getirilmişse de Bazyan kazası civarında meşhur Hemavend eşkıyasının faaliyetleri üzerine istifa etmiştir.

Abdülkadir Efendi, Bazyan kazası naipliğinden istifa ettikten sonra 19 Ağustos 1909’dan Haziran 1910’a kadar 500 kuruş maaşla Musul idadi mektebinde tarih ve coğrafya derslerinin muallimliğini yapmıştır. 1913’te Musul ve merkez vilayetine bağlı olan Akra ve Sincar kazalarının niyabetleri boşalmıştı. Bunun üzerine Abdülkadir Efendi, “Vilayet Tensik komisyonu”, söz konusu kazaların naip tayinleri hakkında 23 Nisan 1913 tarihli “Meşihâtpenâhi Telgrafnamesi” bağlamında, Musul tensikat komisyonun 5 Haziran 1913 tarihli tensik kararı gereğince, 9 Temmuz 1913’te 1500 kuruş maaşla üçüncü defa Sincar naipliğine getirilmiştir. Son niyabet yeri burası olmuştur.¹⁶⁰

¹⁶⁰ ŞBMA, SAMUSD, 1420_01.

Tablo 16: Abdülkadir Efendi'nin Tezkeresi

DEVLET-İ ‘ÂLÎ-İ OSMANÎ TEZKERESİ															
İsim ve Şöhretî		Pederî İsmiyle Mahall-i İkâmeti		Vâlidesi İsmiyle Mahall-i İkâmeti		Târîh ve mahall-i Viladeti		Milleti		San’ât ve Sıfât ve Hizmet ve İntihâb-ı Sâlâhiyeti		Müte’ehhl ve Zevcesi Müte’addid Olup Olmadığı		Derecât ve Sunûf-ı ‘Askeriyesi	
Melikzâde Abdülkadir Efendi		Trabzonlu Müteveffa Ali		Müteveffa Gülsüm		1269		İslâm		İlmiyeden ve Elyevm Sancak Naibi		İki Hanımla Müte’ehhl			
EŞKÂL				SİCİL-İ NÜFÛSA KAYD OLUNAN MAHÂL											
Boy	Göz	Sima	Alâmet-i Fârîka-i Sâbite	Vilayeti	Kazası	Mahalle ve Karyesi	Sokağı	Mesken Numarası	Nev-i Mesken						
Orta	Siyah	Buğday	Tam	Musul	Sincar	Yerberos?		124/1							

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 1420_01.

Tablo 17: Abdülkadir Efendi'nin Hizmet Cetveli

ABDÜLKADİR EFENDİ							
Vukû'ât	Mikdâr-ı ma'âş	Müddet-i İstihdâm			Târîh-i İnfisal	Târîh-i Ta'yîn	İsm-i Kaza
		Sene	Mâh	Gün			
İsti'fâ	500				Gurre-i Muharrem 1301	Gurre-i Şevval 1299	Akra
Hitâm	500				Gurre-i Şaban 1303	Gurre-i Muharrem 1301	Zaho
İsti'fâ	500				20 Muharrem 1307	Gurre-i Şevval 1305	Zibar
'Azline	500				Gurre-i Receb 1310	Gurre-i Rebî'ül-evvel 1308	Köysancak
Duhok'a Nakline	500				Gurre-i Receb 1311	Gurre-i Receb 1310	Sincar
	500				20 Ramazan 1314	Gurre-i Şevval 1311	Duhok
Revanduz'a Nakline	500				10 Muharrem 1318	Gurre-i Rebî'ül-evvel 1316	Akra
Sincar'a Nakline	675				25 Rebî'ül-evvel 1318	10 Muharrem 1318	Revanduz
	500				Gurre-i Muharrem 1321	25 Rebî'ül-evvel 1318	Sincar
Hitâm	500				20 Ramazan 1323	20 Rebî'ül-âhir 1322	Duhok
Âdem-i Kabûlüne Telgraf						10 Recep 1325	Bazyân
Hitâm-ı Müddetine	1500				21 Muharrem 1331	21 Şevval 1328	Sincar

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 1420_01.

3.3. Abdullah Efendi (1871-1915)

Babası ulemadan Hatipzâde Mehmed Hilmi Efendi, annesi Ayşe Hanım'dır. Kendisi ve babası "Efendi" unvanıyla tanınırlar. 1871'de Trabzon'un Çarşıbaşı Mahallesi'nde doğmuştur. Orta boylu, ela gözlü ve buğday tenlidir. İlk olarak ibtidaî mektebinde temel ilimleri tahsil etmiş, daha sonra Çarşıbaşı ve Ortahisar medreselerinde Arapça, fıkıh, mülteka ve feraiz tahsil etmiştir. Ders aldığı hocası vefat ettiği için icâzetnâmesi yoktur.

Abdullah Efendi, 1886'da Trabzon Şeriye Mahkemesi'ne mülazemeten işe başlamış, 25 Haziran 1888'de kâtipliğe tayin edilmiştir. Bu sırada Başkâtip Amir Efendi'nin görevini yerine getiremeyecek derecede hastalanması üzerine 18 Şubat 1899'dan itibaren başkâtiplik görevini vekâleten üstlenmiştir. 17 Ocak 1905'te Amir Efendi'nin vefat etmesi üzerine 9 Ocak 1905'te başkâtiplik görevi kendisine verilmiştir.

Abdullah Efendi, 30 Ağustos 1331 (12 Eylül 1915) tarihinde vefat etmiştir.¹⁶¹

Tablo 18: Abdullah Efendi'nin Tezkeresi

DEVLET-İ ‘ÂLİ-İ OSMANÎ TEZKERESİ									
İsim ve Şöhreti	Pederi İsmiyle Mahall-i İkâmeti	Vâlidisi İsmiyle Mahall-i İkâmeti	Târih ve mahall-i Viladeti	Milleti	San’ât ve Sıfât ve Hizmet ve İntihâb-ı Sâlâhiyeti	Müte’ehhil ve Zevcesi Müte’addid Olup Olmadığı	Derecât ve Sunûf-ı ‘Askeriyesi		
Hatipzâde Abdullah Efendi	Müteveffa Mehmed Efendi	Ayşe Hanım	1288 Trabzon	İslâm	Mahkeme-i Şeriyye Başkâtibi	Bir Zevcesi Vardır			
EŞKÂL				SİCİL-İ NÜFÛSA KAYD OLUNAN MAHÂL					
Boy	Göz	Sima	Alâmet-i Fârîka-i Sâbite	Vilayeti	Kazası	Mahalle ve Karyesi	Sokağı	Mesken Numarası	Nev-i Mesken
Orta	Ela	Buğday	Tam	Trabzon	Trabzon	Çarşı	Debbağhane Hanesi	30/1	Hane

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 2432_01.

3.4. Ahmed Mahir Efendi (1866-1924)

İlmiyeden Hatuniyye Müderrisi Mehmed Ziyaeddin Efendi'nin oğludur. Sülalesi Hatuniyye müderrisi olmaları sebebiyle Hatuniye Müderriszâde şöhretiyle anılırlar. Ahmed Mahir Efendi, 1866'da Trabzon'un İmaret Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Orta boylu, ele gözlü ve beyaz tenlidir. Trabzon'da Göreleli Hacı Osman Hafız Efendi'den Kur'an ve temel dersleri aldıktan sonra Hatuniyye Medresesi'nde babasından, bazı hocalardan ve Koçmanzâde Mehmed Nuri Efendi'den ilmi eğitim alarak icâzet sahibi olmuştur. Trabzon müftülüğü için Vilayet Meclisi İdaresinde bir intihâpnâmesi mevcuttur.

¹⁶¹ ŞBMA, SAMUSD, 2432_01.

Ahmed Mahir Efendi, 22 yaşında 11 Temmuz 1889'da babasından boşalan Gülbahar Sultan Medresesi müderrisliğine dâhil olmuştur. Maaşı aylık 300 kuruştan 194 kuruşa indirilmiştir. Aynı zamanda Bursa müderrisliği ruusuna nail olmuştur. 18 Eylül 1891'de Merkez-i İmtihan-ı Kura azalığına fahri ve 14 Temmuz 1893'te merkez vilayete bağlı olan Vakfıkebir Kazası aşarının ihalesine günlük 3 mecdiye ile 93 gün görev almıştır. 1 Mart 1895'te Trabzon Vilayet-i Merkez-i Mahkemesi istinafiyesi azalığına fahri olarak katılmıştır. 16 Mayıs 1899'da Ahz-ı Asker Komisyonu azalığına fahri, 12 Mart 1902'de tekrar Merkez-i Vilayet-i Mahkemesi İstinafiyesi azalığına 400 kuruş maaşla fahri olarak getirilmiştir. 6 Mart 1903'te Trabzon Meclis-i Maarif azalığına fahri, 20 Aralık 1908'de Hicaz Demiryolu ianesi için toplanacak kurban derileri komisyonu azalığına fahri, 19 Aralık 1908'de Trabzon müftülüğüne 700 kuruş maaşla tayin edilmiştir. Müftülük maaşı 14 Eylül 1909'da 900 kuruşa çıkarılmıştır. 29 Aralık 1908'de Trabzon'da müteşekkil "Terakki-i Maarif ve Himaye-i Etfal Cemiyet-i Hususiyesi" riyasetine fahri, 25 Haziran 1909'da Asker-i Meclisi azalığına fahri olarak tayin edilmiştir.

21 Temmuz 1909'da Dersaadet'te yapılacak abide için iane komisyonu azalığına fahri, 3 Ağustos 1909'da "Kuvve-i Bahriye-i Osmaniye"ye iane toplamak için Trabzon'da kurulan Denizciler Cemiyeti riyasetine fahri olarak getirilmiştir. 26 Eylül 1909'da "Vilayet Tensik Komisyonu" azalığına fahri, 23 Kasım 1909'da "Ahz-ı Asker Meclisi" azalığına fahri olarak tayin edilmiştir.

1 Eylül 1909'da Trabzon Merkez-i Vilayet niyabeti vekâleten 5'te 1 maaşla getirilmiştir. 20 Mart 1910'da "Meclis-i İdare-i Vilayet-i Heyeti" ithamiyesi riyasetine fahri, 19 Mayıs 1910'da Ahz-ı Asker-i Meclisi azalığına fahri tayin edilmiştir.¹⁶²

Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde savaş izlerini silmek amacıyla ülkenin birçok yerinde heyetler kurulmuş, Trabzon'da da işgal sonucunda oluşan olumsuz havayı düzeltmek adına 1919'da "Hilal-i Ahmer İmdad-ı Sıhhiye" ekibi oluşturularak 4 ay çalışmıştır. Bu meyanda Trabzon'da oluşturulan heyete de Mahir Efendi başkanlık yapmıştır.¹⁶³

1911'de Osmanlı Devleti'nin güneyinde başlayan Trablusgarp Savaşı sebebiyle ülkenin pek çok yerinde yardım kampanyaları başlamıştır. Bu kampanyalara aktif olarak iştirak eden şehirlerden birisi de Trabzon'dur. Bu bağlamda Trabzon'da kurulan komisyona Ahmet Mahir Efendi başkanlık yapmıştır. Başlatılan kampanyaya şehir bazında yoğun katkı olması nedeniyle Mahir Efendi'ye bir telgraf çekilmiş ve onun şahsında Trabzon halkına teşekkür edilmiştir. Mahir Efendi ayrıca, 1912'de

¹⁶² ŞBMA, SAMUSD, 0172_05.

¹⁶³ Ahmet Köksal, "Trabzon Müftüsü Ahmed Mahir Efendi ve Faaliyetleri (1867-1924)", **I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı I**, Avrasya Üniversitesi, Trabzon, 2019, s. 566.

patlak veren Balkan Savaşı süresince Trabzon’da yürütülen kampanyalara ve asker toplama heyetlerine aktif olarak katılmıştır.¹⁶⁴

İstiklal gazetesinin Mart 1924 tarihli nüshada “Bir İrtihal-i Elim” başlığıyla yayımlanan yazıya göre Ahmed Mahir Efendi, eşinin tedavisi için Millet Vapuru ile İstanbul-Trabzon istikametinde seyahat ederken Samsun’da kalp rahatsızlığı sebebiyle hayatını kaybettiği bilgisi yer almaktadır.¹⁶⁵

Tablo 19: Ahmed Mahir Efendi’nin Tezkeresi

DEVLET-İ ‘ÂLİ-İ OSMANÎ TEZKERESİ							
İsim ve Şöhreti	Pederi İsmiyle Mahall-i İkâmeti	Vâlidesi İsmiyle Mahall-i İkâmeti	Târîh ve mahall-i Viladeti	Milleti	San’ât ve Sıfât ve Hizmet ve İntihâb-ı Sâlâhiyeti	Müte’ehhîl ve Zevcesi Müte’addid Olup Olmadığı	Derecât ve Sunûf-ı ‘Askeriyesi
Ahmed Mahir	Hafız Mehmed Ziyaeddin Efendi		1283 Trabzon	İslâm	Hatuniye Medresesi Müderrisi	Bir Zevcesi Vardır	
EŞKÂL				SCİL-İ NÜFÛSA KAYD OLUNAN MAHÂL			
Boy	Göz	Sima	Alâmet-i Fârika-i Sâbite	Vilayeti	Kazası	Mahalle ve Karyesi	Sokağı
Orta	Ela	Beyaz	Tam	Trabzon	Trabzon	İmaret	Soğuk Çeşme

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 0172_05.

3.5. Ahmed Rasim Efendi (1856-?)

Babası Tüccar Çizmecizâde Hacı Ömer Efendi, annesi Şefika Hanım’dır. 1856’da Trabzon’un Debbaghane¹⁶⁶ Mahallesi’nde dünyaya gelmiştir. Orta boylu, ela gözlü ve buğday tenlidir. İlk olarak Trabzon’da ibtidâî mektebinde ilim derslerini okumuş, daha sonra rüşdiye mektebinde 4 sene eğitim gördükten sonra tahsilini tamamlamıştır.

Ahmed Rasim Efendi, 1874 yılında Batum’da “Osmanlı İdare-i Aziziye” acente memurluğuna atanmıştır. Rasim Efendi acente görevini ifa ettiği sırada Batum’un Rusya’ya terk edilmesi sebebiyle istifa edip Trabzon’a dönmek zorunda kalmıştır. Trabzon’da 15 yıl boyunca ticaretle meşgul olmuştur. 15 yılın ardından intihap ile 4 sene belediye, 2 sene Ticaret Mahkemesi ve 4 sene de Ticaret Odası eminliğinde görev almıştır. 1897’de Trabzon İdare Meclisi’nin kararıyla tahsil memurluğuna tayin olmuş ve 1901’de 4000 kuruş aidat alarak istifa etmiştir. 42/2091 ve 2093/279 No’lu Trabzon Şer’iye sicillerine göre Rasim Efendi, “Merkez-i Vilayet-i Eytam” müdürü olarak görülmektedir.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Ahmet Köksal, “Ahmed Mahir Efendi”, s. 563-564.

¹⁶⁵ Ahmet Köksal, “Ahmed Mahir Efendi”, s. 568.

¹⁶⁶ Osmanlı dönemi Trabzon vilayetinin merkez sancağında bulunan bir mahalledir. Bugünkü adı Tabakhane Mahallesi’dir. Gangal, a.g.t., s. 260.

¹⁶⁷ Ahmet Yazıcı, **2091 No’lu Trabzon Şer’iye Sicil Defterinin Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 376; Hüseyin Vehbi İmamoglu, **2093/279 (H. 1327-1329)**,

Ahmed Rasim Efendi'nin gerek acente ve gerek tahsil memurluğu görevleriyle ilgili mazbatası bulunmamaktadır.¹⁶⁸

Tablo 20: Ahmed Rasim Efendi'nin Tezkeresi

DEVLET-İ 'ÂLİ-İ OSMANÎ TEZKERESİ									
İsim ve Şöhreti	Pederi İsmiyle Mahall-i İkâmeti	Vâlidisi İsmiyle Mahall-i İkâmeti	Târîh ve mahall-i Viladeti	Milleti	San'ât ve Sıfât ve Hizmet ve İntihâb-ı Sâlâhiyeti	Müte'ehhîl ve Zevcesi Müte'addid Olup Olmadığı	Der'cât ve Sunûf-ı 'Askeriyesi		
Çizmecizâde Ahmed Rasim Efendi	Trabzon Hacı Ömer Efendi	Şefika Hanım	1273 Trabzon	İslâm	Eytam Müdürü	Zevcesi Vardır			
EŞKÂL				SİCİL-İ NÜFÛSA KAYD OLUNAN MAHÂL					
Boy	Göz	Sima	Alâmet-i Fârika-i Sâbite	Vilayeti	Kazası	Mahalle ve Karyesi	Sokağı	Mesken Numarası	Nev-i Mesken
Orta	Ela	Buğday		Trabzon	Trabzon	Debbağhane	Debbağhane Hanesi	69	Hane

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 2443_03.

3.6. Hacı Ali Efendi (1852-1918)

Babası Ekşioğlu Hurşit Efendi, annesi Cemile Hanım'dır. 1852'de Trabzon'un Kindinar¹⁶⁹ Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Orta boylu, ela gözlü ve buğday tenlidir. Trabzon ibtidai mektebinde tahsil görmüştür.

Ali Efendi, 1874'te Osmanlı donanmasında 8 sene hizmet ettikten sonra tekrar Trabzon'a gelmiştir. Daha sonra 1888'de 150 kuruş maaşla Trabzon Şeriye Mahkemesi Muhzirliğine girmiştir. Ali Efendi, hayatı boyunca Muhzirlik görevinde kalmıştır. 30 Nisan 1918'de vefat etmiştir.¹⁷⁰

Tablo 21: Hacı Ali Efendi'nin Tezkeresi

DEVLET-İ 'ÂLİ-İ OSMANÎ TEZKERESİ							
İsim ve Şöhreti	Pederi İsmiyle Mahall-i İkâmeti	Vâlidisi İsmiyle Mahall-i İkâmeti	Târîh ve mahall-i Viladeti	Milleti	San'ât ve Sıfât ve Hizmet ve İntihâb-ı Sâlâhiyeti	Müte'ehhîl ve Zevcesi Müte'addid Olup Olmadığı	Derecât ve Sunûf-ı 'Askeriyesi
Ekşioğlu Hacı Ali Efendi	Müteveffa Hurşid Efendi	Müteveffa Cemile	1268 Trabzon	İslâm	Mahkeme-i Şeriyye Mubaşiri	Müte'ehhîl	

M. 1909-1911) Trabzon Şer'iyye Sicil Defterine Göre Yöre Araştırması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 453.

¹⁶⁸ ŞBMA, SAMUSD, 2443_03.

¹⁶⁹ Osmanlı dönemi Trabzon vilayetinin merkez sancağında bulunan bir mahalledir. Bugünkü adı Bahçecik Mahallesi'dir. Gangal, a.g.t., s. 260.

¹⁷⁰ ŞBMA, SAMUSD, 5232_01.

Tablo 21: (Devamı)

DEVLET-İ ‘ÂLİ-İ OSMANÎ TEZKERESİ									
Boy	Göz	Sima	Alâmet-i Fârika-i Sâbite	Vilayeti	Kazası	Mahalle ve Karyesi	Sokağı	Mesken Numarası	Nev-i Mesken
Orta	Ela	Buğday	Tam	Trabzon	Trabzon	Kindinar		18/1	

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 5232_01.

3.7. Hacıalizâde Halil Efendi (1865-?)

Babası Hacı Ali Efendi, annesi Mahbube Hanım’dır. Halil Efendi, 29 Mayıs 1865’te Trabzon vilayetinin Debbâğhane Mahallesi’nde dünyaya gelmiştir. Orta boylu, ela gözlü ve buğday tenlidir. Trabzon’da ibtidaî mektebinde dinî dersleri ve Arapça okumuştur. Türkçe okuryazardır.

Halil Efendi, 22 yaşında (1888’de) 200 kuruş maaşla Görele kazası “Mahbes-i Belde-i Kitabeti”ne tayin olmuş fakat 4 Kasım 1905’te bir mazeret sunarak kitabet görevinden ayrılmıştır. Daha sonra 3 Haziran 1908’de imtihan ile 200 kuruş maaşla Görele “Tahsilât-ı Müfredat Kitabeti”ne tayin olmuştur. Söz konusu görevden 16 Temmuz 1909’da ayrılmıştır. Bu görevden sonra müsabaka-i imtihanda görülen ehliyet tebriknamesi üzerine 17 Ocak 1910’da 300 kuruş maaşla Görele kazası Eytam Müdürlüğüne tayin olmuştur. Bundan sonra bu görevde kalmıştır.¹⁷¹

Tablo 22: Hacıalioglu Halil Efendi’nin Tezkeresi

DEVLET-İ ‘ÂLİ-İ OSMANÎ TEZKERESİ									
İsim ve Şöhreti		Pederi İsmiyle Mahall-i İkâmeti	Vâlidisi İsmiyle Mahall-i İkâmeti	Târîh ve Mahall-i Viladeti	Milleti	San’ât ve Sıfât ve Hizmet ve İntihâb-ı Sâlâhiyeti	Müte’ehhîl ve Zevcesi Müte’addid Olup Olmadığı	Derecât ve Sunûf-ı ‘Askeriyesi	
Hacıalizâde Halil Efendi		Müteveffa Hacı Ali Efendi	Müteveffa Mahbube	1282 Trabzon	İslâm	Memuriyet	Bir Zevcesi Vardır	İfa-yı Hidmet	
EŞKÂL				SİCİL-İ NÜFÛSA KAYD OLUNAN MAHÂL					
Boy	Göz	Sima	Alâmet-i Fârika-i Sâbite	Vilayeti	Kazası	Mahalle ve Karyesi	Sokağı	Mesken Numarası	Nev-i Mesken
Orta	Ela	Buğday	Tam	Trabzon	Görele	Çarşı Mahallesi		87/1	Hane

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 2504_01.

¹⁷¹ ŞBMA, SAMUSD, 2504_01.

3.8. Çizmecizâde Hasan Efendi (1895-?)

Babası Çizmecizâde Mehmed Efendi, annesi Saniye Hanım'dır. Efendi unvanıyla tanınırlar. Hasan Efendi, 1895'te Trabzon'un Debbâğhane Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. İlk olarak ibtidâî mektebinde eğitim gördükten sonra 3 sene rüşdiye mektebinde okumuştur.

Hasan Efendi, 6 Mart 1910'da icra edilen tensikat kararı gereğince 100 kuruş maaşla Şeriye Mahkemesi odacılığına tayin olmuştur.¹⁷²

Tablo 23: Çizmecizâde Hasan Efendi'nin Tezkeresi

DEVLET-İ 'ÂLİ-İ OSMANÎ TEZKERESİ									
İsim ve Şöhreti	Pederi İsmiyle Mahall-i İkâmeti	Vâlidisi İsmiyle Mahall-i İkâmeti	Târîh ve Mahall-i viladeti	Milleti	San'ât ve Sıfât ve Hizmet ve İntihâb-ı Sâlâhiyeti	Müte'ehhîl ve Zevcesi Müte'addid Olup Olmadığı	Derecât ve Sunûf-ı 'Askeriyesi		
Çizmecizâde Oğlu Hasan	Mehmed	Saniye	1313 Trabzon	İslâm					
EŞKÂL				SİCİL-İ NÜFÛSA KAYD OLUNAN MAHÂL					
Boy	Göz	Sima	Alâmet-i Fârîka-i Sâbite	Vilayeti	Kazası	Mahalle ve Karyesi	Sokağı	Mesken Numarası	Nev-i Mesken
				Trabzon	Trabzon	Debbâğhane Mahallesi		101	Hane

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 2503_01.

3.9. Hüseyin Efendi (1852-?)

Babası Rize kazası Malbet karyesinden Mollazâde Hacı Mustafa Efendi, annesi Şukufe Fatma Hanım'dır. 1852'de Trabzon'un Boztepe-i Zir¹⁷³ Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Orta boylu, ela gözlü ve buğday tenlidir. Hüseyin Efendi, 5-6 yaşlarında iken ailesiyle birlikte İstanbul'a gitmiştir. Seferikoz Mahallesi'nde iken mahallenin ibtidâî mektebinde dinî dersleri görmekte beraber Arapçayı da öğrenmiştir. Arapça ve Türkçe okuryazardır. İbtidai eğitiminden sonra Zeyrek Rüşdiye Mektebi'nde son sınıfa kadar tahsil görmüş ve buradan şehâdetname almıştır. 1873'te babasının mutasarrıf olduğu Cezair-i Bahri sefinesine süvari olarak tayin olup, Akdeniz ve Karadeniz'de 15 yıl boyunca gezinmiştir. 1903 ve 1904'te "Dersaadet-i Tersane-i Umur-ı Erkan-ı Harbiye" riyasetinde sınıf-ı salis şehâdetnâmesi almıştır.

Hüseyin Efendi, 1895'ten itibaren kereste ticareti yaptıktan sonra bu işten ayrılıp Beykoz'a taşınmıştır. 1906'da intihapla Beykoz kazası Bidayet-i Hukuk Mahkemesi azalığında aylık 200 kuruş

¹⁷² ŞBMA, SAMUSD, 2503_01.

¹⁷³ Osmanlı dönemi Trabzon vilayetinin merkez sancağında bulunan bir mahalledir. Bugünkü adı Boztepe Mahallesi'dir. Gangal, a.g.t., s.260.

maaşla çalışmıştır. Daha sonra 1909'da azalık vazifesini tamamlayarak ayrılmıştır. 1910'da 350 kuruş maaşla Beykoz Eytam Müdüriyetine tayin olmuştur.¹⁷⁴

Tablo 24: Hüseyin Efendi'nin Tezkeresi

DEVLET-İ ‘ÂLİ-İ OSMANÎ TEZKERESİ									
İsim ve Şöhreti	Pederi İsmiyle Mahall-i İkâmeti	Vâlidesi İsmiyle Mahall-i İkâmeti	Târîh ve Mahall-i viladeti	Milleti	San’ât ve Sıfât ve Hizmet ve İntihâb-ı Sâlâhiyeti	Müte’ehhîl ve Zevcesi Müte’addid Olup Olmadığı	Derecât ve Sunûf-ı ‘Askeriyesi		
Hüseyin Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Şukufe Fatma Hanım	1268 1269 Trabzon	İslâm	Tüccar-ı Sefine-i Kapudanı	Bir Zevcesi Vardır	İfa-i Hidmet		
EŞKÂL				SİCİL-İ NÜFÛSA KAYD OLUNAN MAHÂL					
Boy	Göz	Sima	Alâmet-i Fârîka-i Sâbite	Vilayeti	Kazası	Mahalle ve Karyesi	Sokağı	Mesken Numarası	Nev-i Mesken
Orta	Ela	Buğday	Tam	Dersaadet	Daire/8	Aşıkpaşa	Mühendise?	6	Hane

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 0027_02.

3.10. Hüseyin Hüsnü Efendi (1852-1926)

El-Hac Halil Efendi'nin oğludur. Halil Efendi, tarımla meşgul olmuştur. Hüseyin Hüsnü Efendi, 1852'de Trabzon'da dünyaya gelmiştir. Trabzon'da Karahafız Mehmed Efendi Mektebi'nde alfabe, Kur'an-ı Kerim, tecvit ve dini derslere dair bazı risaleler okumuştur. 1868'de İstanbul'a gidip Zincirlikuyu civarında bulunan Cedid Ali Paşa Medresesi'ne girerek Hoca Hafız Şakir Efendi'den çeşitli dersler, 1883'te icazetnâme almıştır. 1884'te ruus intihâbına girip bir kıta şahâdetnâme almış ve aynı tarihte ilmi derslere girmiştir. 1889'da ruus-ı hümayûna nail olmuştur.

Hüseyin Hüsnü Efendi, Fatih Camii Şerif'inde 13 Temmuz 1886'dan 17 Ocak 1896'ya kadar dersiamlık görevinde bulunmuştur. 1887'de kurulan Fetvâhâne-i Celile sınavına girip bir şahadetname aldıktan sonra 1892'de Fetvahane pusula odasına kayıt olup mülazemeten görev yapmıştır. Hüsnü Efendi'nin maaşı 1885'te 95 kuruş olup 1888'de 38 kuruş, 1889'da 38 kuruş tahsis ve zam ile 171 kuruş olmuştur. Hüsnü Efendi ayrıca, 21 Ocak 1896'dan 6 Ekim 1916'ya kadar Fetvâhâne Müsevvıdliğı görevinde bulunmuştur.

Hüseyin Hüsnü Efendi, 15 Mayıs 1926'da vefat etmiştir.¹⁷⁵

¹⁷⁴ ŞBMA, SAMUSD, 0027_02.

¹⁷⁵ ŞBMA, SAMUSD, 0018_01.

Tablo 25: Hüseyin Hüsni Efendi'nin Hizmet Cetveli

HÜSEYİN HÜSNÜ EFENDİ, TEVELLÜD 1268, HİDMET-İ DÜHÛL 1 TEMMUZ 1302, SON MEMURİYET FETVÂHÂNE MÜSEVVİDLİĞİ							
Görev	Mikdâr-ı Ma'âş	Müddet-i İstihdâm			Târîh-i İnfisâl	Târîh-i Ta'yîn	İsm-i Mahal
		Sene	Mâh	Gün			
Fatih Cami-i Şerif Dersiamlığı	95	3	10	0	23 Mayıs 1306	1 Temmuz 1302	İstanbul
	133	1	8	18	18 Şubat 1307	1 Haziran 1306	İstanbul
	171	2	4	12	23 Haziran 1310	19 Şubat 1307	İstanbul
	209	0	2	0	1 Eylül 1310	1 Temmuz 1310	İstanbul
	206,75	1	4	8	5 Kânun-ı Sâni 1311	1 Eylül 1310	İstanbul
Fetvâhâne Müsevvidliği	320,25	1	4	7	15 Mayıs 1313	9 Kânun-ı Sâni 1311	İstanbul
	358,25	1	7	7	22 Kânun-ı Evvel 1314	16 Mayıs 1313	İstanbul
	386,25	0	11	17	9 Kânun-ı Evvel 1315	23 Kânun-ı Evvel 1314	İstanbul
	429,25	0	7	27	6 Eylül 1316	10 Kânun-ı Evvel 1315	İstanbul
	569,75	0	9	24	23 Mayıs 1317	7 Eylül 1316	İstanbul
	607,75	2	5	0	1 Eylül 1319	1 Haziran 1317	İstanbul
	645,75	3	1	17	17 Kânun-ı Evvel 1322	1 Eylül 1319	İstanbul
	683,75	1	11	13	23 Teşrin-i Sâni 1324	18 Kânun-ı Evvel 1322	İstanbul
	737,50	0	8	0	11 Temmuz 1325	1 Kânun-ı Evvel 1324	İstanbul
	987,50	0	0	1	1 Eylül 1325	1 Eylül 1325	İstanbul
	1800	1	6	16	16 Mart 1327	1 Eylül 1325	İstanbul
	2000	3	8	4	20 Teşrin-i Sâni 1330	17 Mart 1327	İstanbul
	2350	1	9	10	23 Eylül 1332	21 Teşrin-i Sâni 1330	İstanbul

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 0018_01.

3.11. Mahmud Esad Efendi (1854-1917)

Mirzâde şöhretiyle bilinen Mahmud Esad Efendi, ulema eşrafından Hasan Rüştü Efendi'nin oğludur. 1854'te Trabzon'un Musapaşa Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Esad Efendi, ilk olarak kardeşleri Raşit ve Rasim Efendiler gibi babasından eğitim almıştır.¹⁷⁶ 1866'da eğitim için Trabzon'dan İstanbul'a gelerek Sultan Beyazıt Medresesi'nde tahsile başlamıştır. Burada Arapça, Farsça ve dinî ilimleri tahsil ettikten sonra 1881'de hocası Süleymaniye Camii dersiamlarından Rizeli El-Hac Mehmed Ferhad Efendi'den icâzetnâme almıştır.

¹⁷⁶ Mehmet Akif Bal, *Trabzonlu Ünlü Simalar ve Trabzon'un Ünlü Aileleri*, Çatı Yayınları, İstanbul 2007, s. 510.

Esad Efendi, icâzetnâmesini alıp ruus imtihanını da kazandıktan sonra 27 yaşında Beyazıt Camii'nde aylık 100 kuruş maaşla derse çıkmıştır. Maaşına daha sonra 1886'da 35,5, 1889'dan 1900'e kadar 2-3 yılda bir 38, 1896'da 44 kuruş zam almıştır. Ayrıca, 20 Ağustos 1900'de 140 kuruş 20 para zamlı 463,5 kuruş eklenmiş, 1901 ve 1903 yıllarında 38 kuruş, 1906'dan itibaren de 38,5 kuruş zamlı aylık 578 kuruş olmuştur.

Esad Efendi, babası gibi hat sanatıyla meşgul olmuş ve 1896'da Beyazıt Camii'ne bağlı İlmiye Cemiyeti'nde nesih dersini tamamlayarak icazet almıştır. Sülüs, nesih, hat, talik, cüzler hat levhaları ve kitabeler yazmıştır. Ayrıca, Trabzon Hisar Camii'nin mihrabındaki ayeti, Hatuniye ve İskenderpaşa camilerindeki Hasaneyn, İsm-i Nebi, Çar Yâri Güzin levhalarını yazmıştır.¹⁷⁷

Esad Efendi, tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerini tahsil edip tamamlayarak camilerde vaazlarda bulunmuştur. 1904'te huzur dersleri¹⁷⁸ muhatipliğine tayin olup, dördüncü rütbeden Mecidî ve Osmanî olarak iki kıta nişan almıştır. Esad Efendi'nin sonraki yıllarda maaşı 1000 kuruş olmuştur.

Esad Efendi, Cerrah Mehmed Paşa Camii yakınında olan Gevher Han ve Haseki civarında bulunan Bayrampaşa Medreseleri müderrislikleriyle ve bazen de Ahz-ı Asker meclislerinde bulunmuştur. Rütbesi son olarak mahreç payesine yükseltilmiştir. Esad Efendi, 27 Aralık 1917'de vefat etmiştir.¹⁷⁹

Tablo 26: Mahmud Esad Efendi'nin Hizmet Cetveli

MAHMUD ESAD EFENDİ, TEVELLÜD 1271, HİDMET-İ DÜHÛL 18 TEŞRİN-İ EVVEL 1298, SON MEMURİYETİ DERSİAM, İSTİD'A TARİHİ 6 KÂNUN-I SÂNÎ 1335							
Görev	Mikdâr-ı Ma'âş	Müddet-i İstihdâm			Târîh-i İnfisâl	Târîh-i Ta'yîn	İsm-i Mahal
		Sene	Mâh	Gün			
Beyazıt Camii'-i Şerifi Desiamlığı	97,20	3	11	13	1 Eylül 1302	18 Teşrin-i Evvel 1298	İstanbul
	133	2	6	0	1 Mart 1305	1 Eylül 1302	İstanbul
	171	1	8	0	1 Teşrin-i Sâni 1306	1 Nisan 1305	İstanbul
	209	3	2	0	1 Kânun-ı Sâni 1309	1 Kânun-ı Evvel 1306	İstanbul
	247	0	7	0	1 Ağustos 1310	1 Şubat 1309	İstanbul

¹⁷⁷ Zübeyde Cihan Özsayiner, "Trabzon'lu Hattatlar", **Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri Kitabı**, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları:1, Trabzon, 2006, s. 42.

¹⁷⁸ Huzur dersleri kuruluşun itibaren Osmanlı padişahları tarafından tertip edilen ve çeşitli ulema ile özel hocaların katılımıyla müzakere metoduyla yapılan ilmi sohbetlerdir. Bu sohbetler ayrıca kültürel gelişmeyi sağlamak, padişahların iktidarlarını çeşitli kesimler nezdinde desteklemek ve hanedanın meşruiyetini ortaya koyma gayesini taşımaktadır. Özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren ilmi sohbetler yoğunluk kazanmıştır. Huzur derslerinde dersi takrir eden âlime "mukarrir", müzakere eden âlimlere ise önceleri "talip", daha sonra da "muhatap" denilmiştir. Mehmet İpşirli, "Huzur Dersleri", **TDV İslâm Ansiklopedisi İçinde**, c. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 441-442.

¹⁷⁹ ŞBMA, SAMUSD, 3457_02.

Tablo 26: (Devamı)

MAHMUD ESAD EFENDİ, TEVELLÜD 1271, HİDMET-İ DÜHÛL 18 TEŞRİN-İ EVVEL 1298, SON MEMURİYETİ DERSİAM, İSTİD'A TARİHİ 6 KÂNUN-I SÂNÎ 1335							
Görev	Mikdâr-ı Ma'âş	Müdded-i İstihdâm			Târîh-i İnfisâl	Târîh-i Ta'yîn	İsm-i Mahal
		Sene	Mâh	Gün			
	240,30	2	0	0	1 Ağustos 1312	1 Eylül 1310	İstanbul
	285	2	9	26	26 Haziran 1315	1 Eylül 1312	İstanbul
	223	1	1	10	6 Ağustos 1316	27 Haziran 1315	İstanbul
	463,20	0	8	24	6 Nisan 1317	7 Ağustos 1316	İstanbul
	501	2	5	0	1 Eylül 1319	1 Mayıs 1317	İstanbul
	539,20	2	5	0	1 Şubat 1321	1 Eylül 1319	İstanbul
	578	0	10	22	22 Kânun-ı Sâni 1322	1 Mart 1322	İstanbul
	715	2	6	8	23 Temmuz 1325	23 Kânun-ı Sâni 1322	İstanbul
Beyazıd Cami'-i Şerifi Desiamlığı	1000	7	6	10	15 Şubat 1332	1 Ağustos 1325	İstanbul
	1000	0	8	0	1 Eylül 1333	1 Mart 1333	İstanbul
	1200	0	1	26	26 Kânun-ı Evvel 1333	1 Teşrin-i Evvel 1333	İstanbul

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 3457_02.

3.12. Mahmud İmâmeddin Efendi (1845-1910)

Babası Trabzon'un ileri gelen ulemadan Nakibü'l-Eşraflık kaymakamı ve aynı zamanda müftülük yapmış olan Zeynel-Abidin Efendi'dir. İmâmeddin Efendi, 1845'te Trabzon'da dünyaya gelmiştir.¹⁸⁰

Mahmud İmâmeddin Efendi, eğitim hayatına Trabzon medreselerinde başlamış ve bu eğitimi tamamladıktan sonra 13 Kasım 1884'te Trabzon askeri rüşdiyesine 320 kuruş maaş ile Türkçe öğretmenliğine atanmıştır. Babası Zeynel-Abidin Efendi'nin 12 Mart 1884'te ölümü üzerine, Trabzon'daki Gülbahar Sultan Vakfı'nın İmamet, Cüzhan, Devirhan, İhlashan ve Yasinhan görevleriyle beraber Trabzon Nakibü'l-Eşraf Kaymakamlığı'na da tayin edilmiştir.¹⁸¹

İmâmeddin Efendi, öğretmenlik görevini ifa ederken, 20 Ocak 1889'da 593 kuruş maaşla Trabzon merkez müftülüğüne tayin olmuş, ayrıca bu görevi sürdürürken kendisine Edirne payesi de verilmiştir. Yine bu görevi sırasında Gülbahar Sultan Vakfı'nın mütevellisi Mehmed Efendi'nin ölümü üzerine söz konusu olan vakfın tevliyet görevini üstüne almıştır. 1901'de askeri rüşdiyenin Arapça eğitimliğine getirilmiştir. Hem müftülük hem de eğitimlik görevlerini 3 Ağustos 1908'e kadar devam ettirmiştir. İlim ve eğitimde birçok görevde bulunan İmâmeddin Efendi, 4 Ağustos

¹⁸⁰ ŞBMA, SAMUSD, 2435_02; Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 169.

¹⁸¹ Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 169.

1908’de Trabzon mebusu olarak Mebusan Meclisine seçilmiştir.¹⁸² 4 Kânun-ı Evvel 1324’de (17 Aralık 1908) Meclis-i Mebusan oturumuna iştirak etmiştir. Bu oturumda mebusların şubelere tasnif edilmesi sonucunda üçüncü şubede yer almıştır.¹⁸³ İmâmeddin Efendi’nin Ekim 1910’da vefat etmesi nedeniyle boşalan mebusluk görevine 26 Aralık 1910 tarihli mazbatayla Kalemciizâde Mahmud Bey seçilmiştir.¹⁸⁴

Mahmud İmâmeddin Efendi, müftülük görevini yaptığı zaman zarfında hakkında şikâyetler olmuştur. Fakat yapılan tahkikatlar sonuncunda şikâyetlerin şahıslar arasındaki sorun ve husumetten kaynaklandığı ortaya çıkmış ve İmâmeddin Efendi bütün ithamlardan aklanmıştır.¹⁸⁵ Bununla beraber görevinde gösterdiği azim ve hizmetlerinden dolayı takdirname almış, 14 Kasım 1889’da Osmanî nişanı ile ödüllendirilmiştir.¹⁸⁶ Kendisine 1895’te İzmir payesi verilmiştir.¹⁸⁷ 31 Mayıs 1904’te ise yine üçüncü rütbeden Mecidî nişanıyla taltif edilmiştir.¹⁸⁸

Trabzon Vilayet Salnamelerinde müftü olarak ismi ve mahlası “Es-Seyyid Mahmud İmameddin Efendi” olarak belirtilmektedir. Bu salnamelerde ayrıca müftülük ve öğretmenlik görevlerinin yanı sıra “Meclis-i İdare-i Vilayet” azalığı, “Meclis-i İdare-i Vilayet İttihamıyesi” azalığı, Vilayet Matbaası’nda basılan Trabzon Gazetesi ve Salnameler için “Musahhin-i Evvelî görevi ve Merkez-i Vilayet Fetvahane” reisliği yapmıştır.¹⁸⁹

Mahmud İmâmeddin Efendi, Trabzon Mebusu iken 18 Ekim 1910’da vefat etmiştir.¹⁹⁰ Vefatının üzerine oğlu Zeynel-Abidin Efendi, 22 Mart 1911’de babasından boş kalan Trabzon Nakibuü’l-Eşrafîlık kaymakamlığına getirilmiştir. Söz konusu makam Osmanlı İmparatorluğu’nda üç nesil boyunca bu aileye verilmiştir.¹⁹¹

¹⁸² ŞBMA, SAMUSD, 2435_02; Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 169-170; Bal, a.g.e., s. 511.

¹⁸³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, C. 1, İ. S. 1, 4 Kânun-ı Evvel 1324.

¹⁸⁴ Mahmud Bey’in Son Osmanlı Mebusan Meclisi Milletvekili Özlük Dosyası, TBMM Arşivi, Dosya No: 259.

¹⁸⁵ Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 170.

¹⁸⁶ BOA, İ.DH..1162/1307.

¹⁸⁷ Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 170.

¹⁸⁸ BOA, İ.TAL., 333/1322.

¹⁸⁹ Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 170-171.

¹⁹⁰ Hüseyin Albayrak, a.g.e., s. 171; Sadık Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, c. 2, İstanbul 1996, s. 324.

¹⁹¹ Hüseyin Albayrak, a.g.e., 171.

Tablo 27: Mahmud İmâmeddin Efendi'nin Hizmet Cetveli

MAHMUD İMÂMÜDDİN EFENDİ, TEVELLÜD 1221, HİDMET-İ DÜHÛL 1 TEŞRİN-İ SÂNİ 1300, SON MEMURİYETİ MÜFTÜLÜK VE MEBUSLUK, İSTİD'A TARİHİ 19 EYLÜL 1326							
Görev	Mikdâr-ı Ma'âş	Müdded-i İstihdâm			Târîh-i İnfisâl	Târîh-i Ta'yîn	İsm-i Vilayet
		Sene	Mâh	Gün			
Trabzon 'Askerî Rüşdiyesi Osmanî Muallimliği	320	4	2	7	7 Kânun-ı Sâni 1304	1 Teşrin-i Sâni 1300	Trabzon
Trabzon Müftülüğü	593	12	4	8	10 Mart 1317	8 Kânun-ı Sâni 1304	Trabzon
'Askerî Rüşdiyesi Arapça Muallimliği	153	0	2	5	20 Eylül 1317	16 Mayıs 1317	Trabzon
		6	8	1	21 Temmuz 1324	21 Teşrin-i Sâni 1317	Trabzon
Meclis-i Mebusan Trabzon Mebusu	247	2	2	13	4 Eylül 1326	22 Temmuz 1324	

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 2435_02.

3.13. Mehmed Efendi (1865-?)

Babası Çizmecizâde Tufan Efendi'dir. 1865'te Trabzon'un Debbağhane Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Orta boylu, buğday tenli ve ela gözlü olmakla beraber sol gözü hastalıktır. Trabzon'da ibtidaî mektebinde tahsil görmüşse de okuryazar değildir. Devlet hizmetine 1905'te Şeriye Mahkemesi'ne girmekle başlamıştır. 6 Mart 1910'da icra edilen tensikat neticesinde kendisine 150 kuruş maaş bağlanmıştır.¹⁹²

Tablo 28: Mehmed Efendi'nin Tezkeresi

DEVLET-İ ‘ÂL-İ OSMANÎ TEZKERESİ									
İsim ve Şöhreti	Pederi İsmiyle Mahall-î İkâmeti	Vâlidesi İsmiyle Mahall-î İkâmeti	Târih ve Mahall-î viladeti	Milleti	San’ât ve Sıfât ve Hizmet ve İntihâb-ı Sâlâhiyeti	Müte’ehhil ve Zevcesi Müte’addid Olup Olmadığı	Derecât ve Sunûf-ı ‘Askeriyesi		
Çizmecioğlu Mehmed	Tufan	Güleş?	1282 Trabzon	İslâm	Mahkeme-i Şeriyye Muhzırı	Bir Zevcesi Vardır	312 Redifi		
EŞKÂL			SİCİL-İ NÜFÛSA KAYD OLUNAN MAHÂL						
Boy	Göz	Sima	Alâmet-i Fârika-i Sâbite	Vilayeti	Kazası	Mahalle ve Karyesi	Sokağı	Mesken Numarası	Nev-i Mesken
Orta	Ela	Buğday	Sol Gözü Alil	Trabzon		Debbağhane Mahallesi		102/1	

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 2502_01.

¹⁹² ŞBMA, SAMUSD, 2502_01.

3.14. Mehmed Arif Efendi (1854-?)

Tüccardan Negalçe Basmazzâde Mehmed Tahir Efendi'nin oğludur. 1 Nisan 1854'te Trabzon'da dünyaya gelmiştir.

Mehmed Arif Efendi, ilk ilmî eğitimini Valide Mektebi'nde aldıktan sonra Ayasofya dersiamlarından Küçük Hafız Bey, Müzellef Mehmed ve Menemen Müftüsü Mustafa Efendilerden Arapça, Farsça ve tertip üzerine ders aldıktan sonra “Mekteb-i Nüvvab”¹⁹³ girmiştir. Mekteb-i Nüvvab'ta 3 sene kadar eğitim gördükten sonra 1876'da tahsilini tamamlamış ve 27 Temmuz 1876'da Arapça sınıfından 333 numaralı şehâdetnâme'yi alarak mektepten çıkmıştır. Daha sonra Mekteb-i Hukuk'ta kanunlar derslerini gördüğü için 1881'de birinci sınıf şehâdetnâme almıştır. Arif Efendi'nin Almanca dersi almasıyla birlikte sadece Türkçe yazması vardır.

Mehmed Arif Efendi, 14 Mayıs 1877'de 1800 kuruş maaşla Kosova vilayetine dâhil olan İpek kazası naipliğine tayin edilmiştir. Bu görevde 13 ay 18 gün kaldıktan sonra 1 Temmuz 1878'de 1800 maaşla 31 Temmuz 1878'de Trabzon vilayeti dâhilinde bulunan Giresun kazası naipliğine getirilmiştir. Burada 23 ay 8 gün kaldıktan sonra 8 Temmuz 1880'de görevini tamamlamıştır. 17 Ekim 1883'te 1250 kuruş maaşla Trabzon vilayeti dâhilinde olan Bafra kazası naipliğine tayin edilmiş ve 19 ay 11 gün görevini ifa ettikten sonra 25 Mayıs 1885'te istifa etmiştir. 22 Haziran 1887'de 1250 kuruş maaşla Edirne vilayeti dâhilinde olan Cısr-i Mustafa Paşa naipliğine tayin edilmiştir. Burada 23 ay 9 gün kaldıktan sonra 31 Mayıs 1889'da görevini tamamlayarak 1889'da 1250 kuruş maaş ile Cebel'e (Rupçoz) tayin olmuşsa da buradan 1889'da ayrılmıştır. 22 Ocak 1890'da kendi talebi ve müracaatıyla İzmit sancağı dâhilinde bulunan Karamürsel naipliğine tayin edilmiştir. Burada 1 yıl 10 ay 13 gün istihdamdan sonra 4 Aralık 1892'de ayrılarak 8 Mayıs 1894'te 1500 kuruş maaşla Aydın vilayetinde Tire naipliğine tayin olmuştur. Tire naipliğinde 1 yıl 2 ay 14 gün kaldıktan sonra 23 Temmuz 1895'te görevinden ayrılıp 3 Nisan 1897'de 1575 kuruş maaşla Ankara vilayetinde olan Beypazarı naipliğine getirilmiştir. Burada 1 yıl 10 ay 16 gün kaldıktan sonra 17 Şubat 1899'da görevinden ayrılmıştır.

Arif Efendi, 1897'de naiplik sınıfında 1 derece terfi ile üçüncü dereceye yükselmiş ve bunun üzerine 15 Şubat 1900'de 1350 kuruş maaşla İzmir emvali üzerine mürettep Kandiye naipliğine tayin edilmiştir. Arif Efendi bu görevini ifa ettiği zaman zarfında Girit adasında oluşan olumsuz siyasi sebeplerden dolayı 24 Haziran 1901'de Şeyhülislâm makamından izin isteyerek istifa etmiştir. 25 Ocak 1902'de 2250 kuruş maaşla Adana vilayeti dâhilinde bulunan Mersin sancağı naipliğine

¹⁹³ Tanzimat devrinde kadı yetiştirmek için medrese ve mekteplerden ayrı olarak Muallimhane-i Nüvvab kurulmuştur. Burada, Osmanlı medeni kanunu Mecelle'nin de kaynağı olan Fıkıh ilminin “nazari ve ameli” eğitimi verilmekteydi. Muallimhane-i Nüvvab zaman içinde “Muallimhane-i Kudat”, Mekteb-i Nüvvab”, “Mekteb-i Kudat” ve “Medresetü'l-Kudat” gibi farklı isimlerle de anılmıştır. İlhami Yurdakul, **Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 202.

getirilmiştir. Söz konusu vazifesinin on üçüncü ayında orada bulunan Avusturya Konsolosu tercümanıyla bir cuma günü yaşadığı tartışma nedeniyle 16 Şubat 1903'te azledilmiştir. 15 Haziran 1904'te 1500 kuruş maaşla Kartal kazası naipliğine getirilmiştir. Bu görevde 2 yıl 1 ay 20 gün kaldıktan sonra 15 Ağustos 1906'da ayrıldıysa da 10 Kasım 1908'de ikinci defa olarak Kartal naipliğine tayin edilmiştir. Arif Efendi, 19 Ekim 1910'da Kartal niyabetinden ayrılmıştır.

Mehmed Arif Efendi'nin 5 Ocak 1906'da uhdesine İzmir Pâye-i Mücerredî verilmiştir. 24 Mart 1912'de kendisine mazuliyet maaşı tahsis edilerek naiplikten alınmıştır.¹⁹⁴

Tablo 29: Mehmed Arif Efendi'nin Hizmet Cetveli

MEHMED ARİF EFENDİ, TEVELLÜD 1270, HİDMET-İ DÜHUL 10 CEMÂZİYE'L-EVVEL 1294, SON MEMURİYETİ KARTAL NİYABETİ						
Vukû'ât	Mikdâr-ı Ma'âş	Müdded-i İstihdâm			Târîh-i İnfisâl	Târîh-i Ta'yîn
		Sene	Mâh	Gün		
Giresun'a Nakil	2000 1800				Gurre-i Şaban 1295	15 Cemâziye'l-Evvel 1294
Hitam-ı Müddetle	2000 1800				Gurre-i Şaban 1297	Gurre-i Şaban 1295
İstifa	1250				10 Şaban 1302	10 Zî'l-hicce 1300
Hitâm-ı Müddetler	1250				Gurre-i Şevval 1306	Gurre-i Şevval 1304
İstifa	1250				Gurre-i Rebî'ül-evvel 1307	Gurre-i Muharrem 1307
Mazuriyetsiz Dersaadet'e Gelmesi Üzerine Azledilmiştir	1000				Gurre-i Rebî'ül-âhir 1309	Gurre-i Cemâziye'l-Âhir 1307
Tire Kazasında Su Yollarıyla İlgili Yaşadığı Anlaşmazlık Dolayısıyla Azledilmiştir	1500				Gurre-i Şevval 1313	3 Zî'l-ka'de 1311
Hitam-ı Müddetle	1575				Gurre-i Zî'l-ka'de 1316	Gurre-i Zî'l-ka'de 1314
İstifa	1350				6 Rebî'ül-evvel 1319	10 Şevval 1317
Azledilmiştir	2250				18 Kânun-ı Sâni 1320	15 Şevval 1319
Hitam-ı Müddetle	1500				Gurre-i Şaban 1324	Gurre-i Cemâziye'l-Âhir 1322
Hitam-ı Ehliyet	1250				15 Şevval 1328	15 Şevval 1326

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 0013_02.

¹⁹⁴ ŞBMA, SAMUSD, 0013_02.

3.15. Mehmed Emin Efendi (1863-1917)

Marangoz esnafından Memişzâde Salih Efendi'nin oğludur. 1863'te Trabzon'un Kavakmeydanı Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Orta boylu, ela gözlü ve buğday tenlidir. Emin Efendi, ibtidaî mektebinde ilim derslerini tahsil etmiş ve hüsn-i hattan icazet aldıktan sonra Hatuniyye İmaret Medresesi'nde Arapça tahsil görmüştür. Trabzon'un Tekfurçayır Mahallesi'nde bulunan Nur Camii Şerifi'nin bâ-berat imamıdır.

Mehmed Emin Efendi, 1889'da Şeriye Mahkemesi'ne mülazemetle göreve başlamıştır. Daha sonra 13 Nisan 1895'te Trabzon Eytam Müdüriyeti'ne tayin olmuştur. Müdüriyet görevini 2 yıl süreyle ifa ettikten sonra tekrardan Şeriye Mahkemesi'ndeki görevine devam etmiştir. 5 Kasım 1898'de Tonya nahiyesi naipliğine getirilmiş ve görevde olduğu esnada vilayet merkezinde bulunan "Encümen-i Ulema" huzurunda girmiş olduğu naiplik sınavı, 13 Mayıs 1899 tarihli ve 43 sayılı "Emirname-i Şayan-ı Cenap Meşihat-penâhi" ile kabul görmüştür. Daha sonra Tonya naipliğinden istifa ederek yine Şeriye Mahkemesi kitabet görevine dönmüşse de 1 Ekim 1904'te Yomra nahiyesi naipliğine getirilmiş ve burada 3 yıl kadar kaldıktan sonra 21 Kasım 1907'de tekrar Tonya naipliğine tayin edilmiştir. Burada 2 yıl görev yaptıktan sonra 3 Kasım 1909'da yeniden Yomra nahiyesi naipliğine getirilmiştir. Emin Efendi ayrıca, Yomra nahiyesinde bulunduğu sürede 29 Mart 1910'dan 29 Mayıs 1910'a kadar nahiyenin müdüriyet vekâletinde 1000 kuruş maaş tahsisi karşılığında görev yapmıştır.

Mehmed Emin Efendi kendi ifadesiyle, Eytam müdüriyetinde bulunduğu 2 yıl zarfında 4000 kuruş, naiplik görevinde ise 8 yıl müddetle toplamda 32.000 kuruş maaş aldığını belirtmiştir.

Mehmed Emin Efendi, 31 Mayıs 1917'de vefat etmiştir.¹⁹⁵

Tablo 30: Mehmed Emin Efendi'nin Tezkeresi

DEVLET-İ ‘ÂLÎ-İ OSMANÎ TEZKERESİ										
İsim ve Şöhreti		Pederi İsmiyle Mahall-î İkâmeti	Vâlidisi İsmiyle Mahall-î İkâmeti	Târîh ve Mahall-î viladeti	Milleti	San’ât ve Sıfât ve Hizmet ve İntihâb-ı Sâlâhiyeti		Müte’ehhîl ve Zevcesi Müte’addîd Olup Olmadığı	Derecât ve Sunûf-ı ‘Askeriyesi	
Memişoğlu Emin Efendi		Müteveffa Salih		1280 Trabzon	İslâm	Nahiye-i Niyabetlerinde Mütchaddim		Bir Zevcesi Vardır	İhraç	
EŞKÂL				SİCİL-İ NÜFÜSA KAYD OLUNAN MAHÂL						
Boy	Göz	Sima	Alâmet-i Fârîka-i Sâbite	Vilayeti	Kazası	Mahalle ve Karyesi		Sokağı	Mesken Numarası	Nev-i Mesken
Orta	Ela	Buğday	Tam	Trabzon		Kavakmeydan Mahallesi		Suyolu	86/1	

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 0212_40.

¹⁹⁵ ŞBMA, SAMUSD, 0212_40.

3.16. Mehmed Şükrü Efendi (1863-1916)

Babası Tüccardan Altıparmakzâde Ahmed Efendi, annesi Fatıma Hanım'dır.1863'te Trabzon'un İmaret Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Orta boylu, ela gözlü ve beyaz tenlidir. Mehmed Şükrü Efendi, ilk olarak Trabzon'da ibtidaî mektebinde temel ilimleri tahsil ettikten sonra rüşdiye mektebinin üçüncü sınıfa kadar tahsil görmüştür. Daha sonra Ortahisar'da bulunan Saraçzâde Medresesi'ne girerek dördüncü, beşinci ve altıncı senelerin imtihanlarını verdikten sonra redif sınıfına geçmiştir. Daha sonra Müftü Medresesi müderrisi Hacı Mehmed Efendi'den eğitimini tamamlayarak icâzetnâme almıştır. Şükrü Efendi, 25 yıllık medrese eğitimi boyunca gördüğü hadis ve feraiz dersleri üzerine ehil sahibi olduğuna dair de icâzetnâme almıştır. Türkçe ve Arapça okuryazardır.

Mehmed Şükrü Efendi, 1903'te Trabzon'un Fetvâhâne Müsevvidliği boşalması sebebiyle burada göreve başlamıştır. Bunun dışında intihâpla 2 defa "Mahkeme-i Bidayet-i Hukuk-ı Adliye"ye aza tayin edilmiş, 4 ay da ruus vekâletinde bulunmuştur.

Şükrü Efendi, müsevvidlik görevinde bulunduğu sürede maaşı 550 ile 600 kuruş olmuştur. Fakat 1909 yılından itibaren kendisine 300 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Şükrü Efendi, 9 Şubat 1916'da vefat etmiştir.¹⁹⁶

Tablo 31: Mehmed Şükrü Efendi'nin Tezkeresi

DEVLET-İ ‘ÂLİ-İ OSMANÎ TEZKERESİ									
İsim ve Şöhretî			Pederi İsmiyle Mahall-î İkâmeti	Vâlidesi İsmiyle Mahall-î İkâmeti	Târîh ve Mahall-î viladeti	Milleti	San’ât ve Sıfât ve Hizmet ve İntihâb-ı Sâlâhiyeti	Müte’ehhîl ve Zevcesi Müte’addid Olup Olmadığı	Derecât ve Sunûf-ı ‘Askeriyesi
Altıparmakzâde Mehmed Şükrü Efendi			Ahmed	Fatıma	1269 Trabzon	İslâm	müsevvidlik		
EŞKÂL				SİCİL-İ NÜFÛSA KAYD OLUNAN MAHÂL					
Boy	Göz	Sima	Alâmet-i Fârîka-i Sâbite	Vilayeti	Kazası	Mahalle ve Karyesi	Sokağı	Mesken Numarası	Nev-i Mesken
Orta	Ela	Beyaz	Tam	Trabzon	Trabzon	İmaret		94/1	Hane

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 2430_03

3.17. Mehmed Vasfi Efendi (1826-1910)

Ahmed Efendi'nin oğlu olup 1826'da Trabzon'da doğmuştur. Sıbyan mektebinde Kur'an-ı Kerim, hafızlık, ilmihal ve tecvîd derslerini gördükten sonra el-Hac Pir Efendi'den Camii-i Kebir'de

¹⁹⁶ ŞBMA, SAMUSD, 2430_03.

Arapça ve Farsça derslerini almıştır. Daha sonra ailece İstanbul'a taşınarak, burada Süleymaniye Camii'nde nesih derslerini tamamlayarak icâzet almıştır.

Mehmed Vasfi Efendi, henüz 28 yaşında iken “Mekteb-i Bahriye”ye Arapça ve Farsça derslerini vermek üzere tayin olmuştur. 1852’de sudurdan Ömer Hulusi Efendi’nin huzurunda imtihân olarak vekâlet ehliyeti almış ve bunun üzerine vekâleten Halki (Heybeli Ada) adasına gidip 8 ay kadılık görevi yapmıştır. Daha sonra Havass-ı Refia (Eyüp) kadılığına tayin olmuştur.

Mehmed Vasfi Efendi, 12 Ekim 1910’da vefat etmiştir.¹⁹⁷

3.18. Muharrem Efendi (1864-?)

Babası Hafız Ahmed Efendi, annesi Hatuncuk Hanım’dır. 1864’te Trabzon’un Faros Mahallesi’nde dünyaya gelmiştir. Orta boylu, mavi gözlü ve sarı tenlidir. Alâyzâde şöhretiyle bilinirler. Muharrem Efendi, ilk olarak ibtidaî mektebinde tahsil görmüş daha sonra rüşdiye mektebinde hafızlık eğitimini tamamlamıştır. Trabzon Hatuniyye Medresesi’ne girip geceli gündüzlü Arapça derslerini almış ve 1884’te ehliyet almıştır. 1885’te de intihâbı geçerek icâzetnâme almıştır.

Muharrem Efendi, birkaç sene boyunca ağnam ve aşar görevlerinde istihdam olmuştur. 1909’dan itibaren Trabzon Şeriye Mahkemesi’nde göreve başlamış ve 6 Mart 1910’da Tatbikat Komisyonu kararıyla aylık 250 kuruş maaşla Şeriye Mahkemesi dördüncü kitabetine tayin edilmiştir.¹⁹⁸

Tablo 32: Muharrem Efendi’nin Tezkeresi

DEVLET-İ ‘ÂLİ-İ OSMANÎ TEZKERESİ											
İsim ve Şöhreti		Pederi İsmiyle Mahall-i İkâmeti		Vâlidesi İsmiyle Mahall-i İkâmeti		Târîh ve Mahall-i viladeti		Milleti	San’ât ve Sıfât ve Hizmet ve İntihâb-ı Sâlâhiyeti	Müte’ehhîl ve Zevcesi Müte’addîd Olup Olmadığı	Derecât ve Sunûf-ı ‘Askeriyesi
Alâyzâde Hafız Muharrem Efend		Hafız Ahmed Fenni Efendi		Hatuncuk		1281 Trabzon		İslâm		Bir Zevcesi Vardır	311 Redif
EŞKÂL				SİCİL-İ NÜFÛSA KAYD OLUNAN MAHÂL							
Boy	Göz	Sima	Alâmet-i Fârika-i Sâbite		Vilayeti	Kazası	Mahalle ve Karyesi	Sokağı	Mesken Numarası	Nev-i Mesken	
Orta	Mavi	Sarı	Tam		Trabzon	Trabzon	Faros	Alay Miri Ağa	283/1	Hane	

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 2501_01.

¹⁹⁷ ŞBMA, SAMUSD, 0018_03.

¹⁹⁸ ŞBMA, SAMUSD, 2501_01.

3.19. Osman Remzi Efendi (1855-1914)

Topaloğlu Hafız Osman Remzi Efendi'nin babası Abdülaziz Efendi, annesi Fatma Hanım'dır. 19 Ocak 1855'te Trabzon'un Zagnos Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Orta boylu, ela gözlü ve buğday tenlidir. Osman Remzi Efendi, ilk olarak ibtidaî mektebinde temel ilmi eğitimi ve hüsn-i hat derslerini almakla birlikte hafız da olmuştur. Daha sonra Ortahisar müderrislerinden olan Kocamanzâde Mehmed Efendi'den Arapça ve feraiz derslerini almıştır. Ayrıca, Trabzon naibi Arapzâde Rıza Bey'den talik icâzeti almıştır.

1882'de Şeriye Mahkemesi'nde göreve başlamış ve 25 Haziran 1888'de kâtipliğe tayin edilmiştir. 1907'de Bursa müderrisliğine tayin olmuş ve 1906'da "İbtida-i Dâhile" terfî olmuştur. Hafız Osman Efendi, 1914'te vefat etmiştir.¹⁹⁹

Tablo 33: Hafız Osman Efendi'nin Tezkeresi

DEVLET-İ ‘ÂLÎ-İ OSMANÎ TEZKERESİ									
İsim ve Şöhreti		Pederi İsmiyle Mahall-i İkâmeti	Vâlidesi İsmiyle Mahall-i İkâmeti	Târîh ve Mahall-i viladeti	Milleti	San’ât ve Sıfât ve Hizmet ve İntihâb-ı Sâlâhiyeti	Müte’ehhîl ve Zevcesi Müte’addid Olup Olmadığı		Derecât ve Sunûf-ı ‘Askeriyesi
Topaloğlu Hafız Osman Efendi		Aziz Efendi	Fatıma Hanım	1270 Trabzon	İslâm	Kitabetten	Bir Zevcesi Vardır		
EŞKÂL				SİCİL-İ NÜFÛSA KAYD OLUNAN MAHÂL					
Boy	Göz	Sima	Alâmet-i Fârîka-i Sâbite	Vilayeti	Kazası	Mahalle ve Karyesi	Sokağı	Mesken Numarası	Nev-i Mesken
Orta	Ela	Buğday	Tam	Trabzon	Trabzon	Zağnos	Zağnos	51/1	Hane

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 2470_01.

3.20. Salih Rasim Efendi (1828-?)

Adliye sınıfına kayıtlı müşahit nüvvaplarından ve İstanbul kibar-i müderrislerinden Sabit Efendizâde Ahmed Raşid Efendi'nin oğlu olup Trabzon ulemasından el-Hac Mehmed Efendi el-Halmaniye mensuptur. 1828'de Trabzon'da dünyaya gelmiştir. Orta boylu, ela gözlü ve esmer tenlidir.

Salih Rasim Efendi, çocukluğunda Trabzon'da ibtidaî ve rüşdiye mektebi olmadığından mahalle mektebinde okuyup hafız olmuştur. Trabzon'da meşhur ulemadan olan Hacı Pir Efendi'den sarf ve nahiv derslerini aldıktan sonra babasının naip olduğu yerde müftü ve hocalardan mantık,

¹⁹⁹ ŞBMA, SAMUSD, 2470_04; Sadık Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, c.4, İstanbul 1996, s. 166-167.

meani, adap, fıkıh ve feraiz dersleri almıştır. Daha sonra Hattatzâde Mustafa Efendi'den akaid şerhi okumuştur. Rasim Efendi, “Muallimhane-i Nüvvap”tan da şehâdetnâme almıştır.

Salih Rasim Efendi, 1858 yılında “Trabzon Meclis-i Kebir” azalığına seçilmiştir. 1859'da Trabzon Vilayeti Evkaf Müdürlüğü'ne 200 kuruş maaşla tayin edilmiştir. Müdürlük görevini ifa ettiği zaman zarfında Çerkezlerin muhaceret zamanına denk gelmiş ve 17 bin muhacirin kaydı ve yerleştirilmeleriyle ilgili kurulan komisyona aza olarak girmiştir. Salih Efendi, Evkaf Müdürlüğü'nden azledildikten sonra 1862'de Muallimhane-i Nüvvab'a girmiştir. Buradan mezun olduktan sonra 20 Aralık 1866'da yaklaşık 2000 kuruş maaşla tayin olmuştur. 25 Temmuz 1869'da Çarşamba kazası naipliğine 1500 kuruş maaşla getirilmiştir. Daha sonra 10 Ocak 1872'de 1350 kuruş maaşla Of naipliğine tayin olmuştur. Salih Efendi, Of naipliğinden sonra sırasıyla 1 Şubat 1874'de Ordu naipliğine, 6 Şubat 1878'de Bafra naipliğine, 17 Nisan 1882'de Ünye naipliğine, 15 Aralık 1887'de Şiran naipliğine ve 30 Mart 1892'de Akka naipliğine tayin edilmiştir. 10 Mayıs 1895'te Dersim naipliğine, 10 Haziran 1900'de Trablusgarp Mevleviyetine, 6 Ağustos 1900'de Gümüşhane naipliğine, 21 Ocak 1904'te Vakfıkebir naipliğine tayin edilmiştir. Salih Efendi, 28 Aralık 1905'te Vakfıkebir naipliğinden ayrılarak tekrardan 3 Haziran 1906'da Gümüşhane naipliğine getirilmiştir.

Salih Efendi ayrıca, 1880'de Süleymaniye müderrisliğine terfi olmuş ve 1893'te Çankırı Mevleviyeti'nde 1 yıl görev yapmışsa da buradan maaş alamamıştır. 1908'de Gümüşhane naipliğinden emekli olmuştur.²⁰⁰

Tablo 34: Salih Rasim Efendi'nin Tezkeresi

DEVLET-İ ‘ÂLİ-İ OSMANÎ TEZKERESİ									
İsim ve Şöhretî		Pederi İsmiyle Mahall-î İkâmeti	Vâlidisi İsmiyle Mahall-î İkâmeti	Târîh ve Mahall-î viladeti	Milleti	San’ât ve Sıfât ve Hizmet ve İntihâb-ı Sâlâhiyeti	Müte’ehhîl ve Zevcesi Müte’addîd Olup Olmadığı	Derecât ve Sunûf-ı ‘Askeriyesi	
Sabit Efendizâde Salih Rasim Efendi		Raşid		1244 Trabzon	İslâm	Naip			
EŞKÂL			SİCİL-İ NÜFÛSA KAYD OLUNAN MAHÂL						
Boy	Göz	Sima	Alâmet-i Fârika-i Sâbite	Vilayeti	Daire	Mahalle ve Karyesi	Sokağı	Mesken Numarası	Nev-i Mesken
Orta	Ela	Esmer			Adliye	Kalade	Ortaçarşu		Hane

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 2409_02.

²⁰⁰ŞBMA, SAMUSD, 2409_02.

Tablo 35: Salih Rasim Efendi'nin Hizmet Cetveli

Görev	Mikdâr-ı Ma'âş	Müddet-i İstihdâm			Târih-i İnfisâl	Târih-i Ta'yîn	İsm-i Mahal
		Sene	Mâh	Gün			
					12 Temmuz 1285	8 Kânun-ı Evvel 1282	Niksar
Niyabet	1500	2	2	18	Eylül 1287	13 Temmuz 1285	Çarşamba
	1425	0	2	29	29 Kânun-ı Evvel 1287	1 Teşrîn-i Evvel 1287	Çarşamba
	1350	1	8	21	20 Eylül 1289	29 Kânun-ı Evvel 1287	Of
	1350	1	11	10	29 Kânun-ı Evvel 1291	20 Kânun-ı Sâni 1289	Ordu
	1350	1	11	9	3 Kânun-ı Evvel 1295	20 Kânun-ı Sâni 1293	Bafra
	1000	1	10	20	24 Şubat 1299	5 Nisan 1297	Ünye
	1250	2	5	5	7 Mayıs 1306	3 Kânun-ı Evvel 1303	Şiran
	1750	1	11	6	23 Şubat 1309	18 Mart 1308	Akka
	2500	1	10	3	Şubat 1312	28 Nisan 1311	Dersim
Mevleviyet	1007	0	11	19	16 Mart 1316	28 Mayıs 1315	Trablusgarp
Niyabet	2250	1	11	9	2 Temmuz 1318	24 Temmuz 1316	Gümüşhane
	900	1	11	8	15 Kânun-ı Evvel 1321	8 Kânun-ı Sâni 1319	Vakfikebir
	000	1	11	10	Nisan 1324	21 Mayıs 1322	Gümüşhane

Kaynak: ŞBMA, SAMUSD, 2409_02.

3.21. Trabzon Doğumlu Ulema ve Meşihat Memurları Hakkında Genel Değerlendirme

Bu çalışmada Trabzon şehri doğumlu ulema üzerine bir inceleme yapılmıştır. Bu meyanda ağırlıklı olarak Meşihat Arşivi kaynak olarak kullanılmıştır. Özellikle ulema sicil dosyalarının ihtiva ettiği belgeler, ulema üzerine yapılacak çalışmalar bağlamında ehemmiyete sahiptir. Nitekim ulema sicil dosyaları; tercüme-i hâl varakaları, tezkire-i Osmanî, hizmet ve maaş cetvelleri, görevlere dair sicil ve belge, berat ve ferman, Maliye Nezareti belgeleri, ödül ve nişanlar ile ulema ile ilgili pek çok belgeyi ihtiva etmektedir.

İncelemeye tabi tutulan ulemanın büyük çoğunluğu ibtidaî ve rüşdiye mektepleri ile medreselerde eğitim görmüşlerdir. Sadece Mehmet Arif Efendi ve Salih Rasim Efendi bu kurumlara ek olarak naiplik okullarında eğitim görmüş Abdülkadir Efendi ise darülmuallimîne girmiştir. Ulema genel olarak eğitimde; temel dinî dersleri, okuma-yazma, ilmihal, hafızlık, feraiz, Arapça, Farsça, risale okuma gibi dersleri işlemişlerdir. Abdülkadir Efendi, darülmualliminde bu derslere ek olarak hukuk, fizik, cebir, coğrafya, riyazî, tarih, Osmanlı kanunları gibi dersleri tahsil etmiştir.

Tez çalışmasının konusu olan ulemeden 9'u sadece Türkçe bilmekte, 8'i Türkçe'nin yanında Arapça bilmektedir. Abdülkadir Efendi Türkçe, Arapça ve Farsça; Mahmud Esad Efendi Türkçe, Arapça ve Farsça; Mehmed Vasfi Efendi Türkçe, Arapça ve Farsça; Mehmed Arif Efendi Türkçe, Arapça ve Almanca dillerine hâkimdiler. Belgelerde sadece Türkçe diline hâkim olarak gösterilen ulema muhtemelen zayıfta olsa Arapça'yı konuşabilmekteydi. Nitekim birçoğu medrese eğitimi ve Kur'an ile dini dersleri işlemekteydi.

İlmiye mensuplarının ifa ettiği pek çok meslek gözlemlenmiştir. Bunlardan Abdülaziz Efendi, Halil Efendi, Mehmed Arif Efendi, Mehmed Emin Efendi, Muharrem Efendi ve Osman Remzi Efendi katıplik görevini ifa etmişlerdir. Abdülaziz Efendi, Halil Efendi, Ahmet Rasim Efendi, Hüseyin Efendi ve Mehmed Emin Efendi Eytam müdürlüğünde bulunmuşlardır. Abdülkadir Efendi, Mahmud İmâmeddin Efendi ve Mehmed Vasfi Efendi muallimlik yapmışlardır. Abdülkadir Efendi, Salih Rasim Efendi, Mehmed Emin Efendi ve Mehmed Arif Efendi naiplik görevinde bulunmuşlardır. Ulemeden Ahmet Mahir Efendi ile Mahmud İmâmeddin Efendi müftülük görevini ifa etmişlerdir. Mahir Efendi aynı zamanda müderrislik de yapmıştır. Mahmud İmâmeddin Efendi ise muallimlik ve müftülük görevleri dışında bir de mebusluk görevini icra etmiştir. Hacı Ali Efendi ile Mehmed Efendi muhızır, Hasan Efendi mahkeme odacılığı, Mehmet Şükrü Efendi Fetvâhâne Müsevvıdlığı ve Hüseyin Hüsnü Efendi ile Mahmud Esad Efendi de dersiam görevlerini ifa etmişlerdir.

Mahmud İmâmeddin Efendi ile Mahmud Esad Efendi'nin nişanları tespit edilememiştir. Esad Efendi'nin dördüncü rütbeden Mecidî, iki nişan ve Mahreç payesi; İmâmeddin Efendi'nin Üçüncü rütbeden Osmanî nişanı ve üçüncü rütbeden Osmanî Mecidî nişanı bulunmaktadır. Bu nişan ve/veya ödüller Osmanlı bürokratik sisteminde hizmet yılı ve başarı esasına göre verilmektedir.

Ulemanın hem toplum nezdinde hem de devlet nezdinde etkisi büyüktü. Esasen sosyal, ekonomik ve kültürel alanların çoğunda ulema etkin durumdaydı. Nitekim Ahmet Mahir Efendi, Mahmud Esad Efendi, Mahmud İmâmeddin Efendi ve Salih Rasim Efendi gibi isimlerin her türlü komisyon ve azalıkta fahri veya maaşla faaliyet gösterdikleri görülmektedir. Özellikle Ahmet Mahir Efendi, pek çok azalıkta fahri olarak görev almıştır. Bu azalıkların bazıları şunlardır: Ahz-ı Asker Komisyonu azalığı, Trabzon Meclis-i Maarif azalığı, Hicaz Demiryolu ianesi için toplanacak kurban derileri komisyonu azalığı, Terakki-i Maarif ve Himaye-i Etfal Cemiyet-i Hususiyesi riyasetine fahri azalığı, Asker-i Meclisi azalığı ve Meclis-i İdare-i Vilayet-i Heyeti ithamıyesi. Görüldüğü üzere sosyal alandan askeriye, askeriyeden ekonomiye kadar ilmiye mensupları Tanzimatın getirdiği yeni bürokratik düzen içinde muhtelif şekillerde yerini almaya gayret ediyordu.

Tablo 36: Trabzon Doğumlu İlmiye Mensupları Hakkında Genel Bilgiler

ALİM	TAHSİL	LİSAN	MESLEK	BELGELER	NİŞAN VE ÖDÜL
Hafız Abdülaziz Efendi	İbtidai mektebi ve medrese	Türkçe	Kâtiplik ve Eytam Müd.		
Abdülkadir Efendi	Sıbyan, Rüşdiye mektebi ve medrese	Türkçe, Arapça ve Farsça	Muallimlik ve naiplik	İcâzetnâme, Şehâdetnâme	
Abdullah Efendi	İbtidai mektebi ve medrese	Türkçe	Kâtiplik		
Ahmet Mahir Efendi	Medrese	Türkçe	Müdürrislik, müftülük	İcâzetnâme, intihâpnâme	
Ahmet Rasim Efendi	İbtidai ve Rüşdiye mektebi	Türkçe	Acente memurluğu ve Eytam Müd.		
Hacı Ali Efendi	İbtidai mektebi	Türkçe	Muhzırlık		
Halil Efendi	İbtidai mektebi	Türkçe	Kâtiplik ve Eytam Müd.	Ehliyet tebriknâmesi	
Hasan Efendi	İbtidai ve Rüşdiye mektebi	Türkçe	Mahkeme odacılığı		
Hüseyin Efendi	İbtidai ve Rüşdiye mektebi	Arapça ve Türkçe	Süvari, ticaret, Eytam Müd.	Şehâdetnâme	
Hüseyin Hüsnü Efendi	İbtidai mektebi ve medrese	Türkçe	Dersiam, müsevvidlik	İcâzetnâme, şehâdetnâme	
Mahmud Esad Efendi	Medrese	Arapça, Farsça ve Türkçe	Dersiam, hattat, huzur dersleri hatipliği	İcâzetnâme	Dördüncü rütbeden Mecidi, iki nişan ve Mahreç payesi
Mahmud İmâmüddin Efendi	Medrese	Arapça, Türkçe	Muallimlik, Müftülük, mebuslık	Takdirnâme	Üçüncü rütbeden Osmanî nişanı ve üçüncü rütbeden Osmanî mecidi nişanı
Mehmed Efendi	İbtidai mektebi	Türkçe	Muhzır		
Mehmed Arif Efendi	İbtidai, mekteb-i nüvvab, medrese	Arapça, Almanca ve Türkçe	Naiplik	Şehâdetnâme	
Mehmed Emin Efendi	İbtidai mektebi ve medrese	Arapça ve Türkçe	Kâtiplik, Eytam Müd., naiplik		
Mehmed Şükrü Efendi	İbtidai, Rüşdiye ve medrese	Arapça ve Türkçe	Fetvâhâne müsevvidliği	İcâzetnâme	
Mehmed Vasfi Efendi	Sıbyan mektebi ve medrese	Arapça, Farsça ve Türkçe	Kadı, muaalim	İcâzetnâme, ehliyetnâme	
Muharrem Efendi	İbtidai, Rüşdiye ve medrese	Arapça ve Türkçe	Kâtiplik	İcâzetnâme, ehliyetnâme	
Osman Remzi Efendi	İbtidai ve medrese	Arapça ve Türkçe	Katıplik, müdürrislik	İcâzetnâme	
Salih Rasim Efendi	Sıbyan mektebi, medrese ve muallimhane-i nüvvab	Türkçe ve Arapça	Evkaf Müdürlüğü, naiplik ve mevleviyet	Şehâdetnâme	

SONUÇLAR ve ÖNERİLER

Çalışmanın birinci bölümünde Meşihat arşivi ve özellikle taşra ulemasının ders gördüğü temel eğitim kurumlarına dair bir inceleme ve tanıtım yapılmıştır. Bilindiği üzere Sultan II. Abdülhamid döneminde devlet memurları ve devlet kurumlarının faaliyetlerinin takibi ve bir düzen içinde kaydedilmeleri için Sicill-i Ahvâl Komisyonu kurulmuştur. Böylelikle her kurum kendi memur ve iş faaliyetlerini kayıt altında tutmak için arşiv defteri veya belgeleri tasnif etmişlerdir. Nitekim Şeyhülislamlık Kurumu da kendi arşivini oluşturmuştur. Bu arşiv içinde Meşihat'a ve/veya ilmiyeye bağlı olarak görev yapan memur ve/veya âlimler bulunmaktadır. Burada görevlilere dair bilgileri içeren envai çeşit kaynak bulunmaktadır. Sicill-i ahvâl defterleri, ulema sicil dosyaları, Meşihat Arşivi defterleri Meşihat kurumuna dair çalışmalar için büyük öneme sahiptir. Özellikle ulema sicil dosyaları, ulemaya dair içerdiği envai çeşit belgelerden dolayı ulema biyografi çalışmaları için eşsiz kaynaklardır. Nitekim bu dosyaların içinde âlim ve/veya memurun kendi hayatı, eğitimi ve görevlerine dair bilgi verdiği tercüme-i hâl varakası, nüfus bilgileri, hizmet cetveli, resmi kurum evrakları gibi pek çok arşiv belgesi bulunmaktadır.

Birinci bölümün devamında özellikle taşra ulemasının ders gördüğü temel eğitim kurumları üzerine genel anlamda bir inceleme yapılmıştır. Bu bağlamda Osmanlı'nın en önemli eğitim kurumları olan medrese ve sıbyan mektepleri ile XIX. yüzyılda yeni usulde kurulmuş olan rüşdiye ve ibtidaî mektepleri incelenmiştir. Yeni usulde kurulan rüşdiye ve ibtidaî mekteplerinin çalışmaya dâhil edilmesinin sebebi, çoğu ilmiye mensubunun XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu kurumlarda eğitim almalarıdır.

Osmanlı aydınlarının sivil eğitim alanında kararlı bir şekilde başlattığı ıslahat ve reform hareketleri, ilk başta siyasi sorunlar ve mali yetersizlik ile ulemanın karşı çıkışıyla başarıya ulaşamasa da ilk adımı teşkil etmektedir. Esasen, 1869 Maarif Nizâmnâmesi'yle birlikte sivil eğitim alanında yapılacak olan ıslahatlar yeniden ele alınmış, ders programları, eğitim-öğretim süresi, öğretmen sorunu konularla ilgili yeni kararlar alınmıştır. Bu kararlar ilk etapta tam olarak tatbik edilemese de II. Abdülhamid devrinde, sivil eğitim alanında kayda değer gelişmeler olmuştur. Nitekim bu dönem itibarıyla yeni usulde kurulan ibtidaî, rüşdiye, idadi ve darülmuaallimîn mektepleri devlet geneline yayılmışlardır.

1869 Maarif Nizâmnâmesi ve daha sonra hazırlanan layihalar ve nizâmnâmelerde, halkın çocuklarını okula göndermeleri ve eğitim-öğretim hayatlarına devam ettirilmeleri özellikle

vurgulanmıştır. Nitekim Sultan Hamid döneminde hem yeni usulde açılan mekteplerin hem de öğrenci sayısında bir hayli artış gözlemlenmiştir.

Yeni usulde ders verecek mektepler, 1870 yılı itibariyle devlet genelinde yayılmaya başlamıştı. Özellikle Sultan Abdülhamid devrinde taşradaki eğitime ağırlık verilmişti. Çalışmanın konusu olan Trabzon şehrinde, yeni usulde ilk mektep, 1853 yılında açılmıştır. Fakat rüşdiye olarak açılan bu mektep, dönemin iktisadi ve siyasi nedenlerinden dolayı başarılı olamamıştır. Bu nedenle, Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa tarafından 1863 yılında açılan rüşdiye mektebi, ilk olarak ad edilir. Ayrıca, şehirde bulunan sıbyan mektepleri de yeni usule göre ıslah edilmeye başlanmıştır. Bu mektepler, çoğu zaman ibtidaî olarak anılmış fakat Trabzon şehrinde gerçek anlamda ibtidaî mektepleri, 1896 yılından itibaren kurulmuştur. 1896'da Zeytinlik Mektebi, 1898'de Sotha'daki İbtidai Mektebi, 1899'da Hatuniye Mektebi, 1900 yılındaysa Zağnos köprüsünün batı tarafındaki ibtidai mektebi oluşturulmuştur.

Trabzon şehrinde yüksek mekteplere talebe yetiştirecek idadi mektebi, 1887 yılında kurulmuştur. Bu mektebin inşasında dönemin Trabzon Vilayeti valisi Sırrı Paşa'nın büyük katkısı olmuştur. Zira Sırrı Paşa, mektebin inşası için bir komisyon kurarak ahalinin onayını almış, mektebin giderleri için bazı vergileri artırma yoluna gitmiştir. Eğitimin önemini kavramış olan Sırrı Paşa, mali yetersizlik ve itirazlara rağmen idadi mektebini inşa ettirmiştir. Mektep ilk açıldığında yatılı olmadığı için öğrenci sayısı az olmuştur. 1316, 1320 ve 1322 yılı salnamelerinde idadi mektebinin geceli bölümü olduğu görülmüş, öğrenci sayısında da ciddi artışlar gözlemlenmiştir.

Vilayet salnameleri incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin son döneminde Trabzon şehrinde birçok yeni usulde mektep kurulmuş, bu mekteplerin talebe sayısında kayda değer artışlar olmuştur. Çalışmada gözlemlenen bir başka önemli unsur da son dönem Trabzon ulemasının yeni usulde açılan mektepleri benimsediğidir. Nitekim bu çalışmada kullanılan sicill-i ahvâl dosyalarında pek çok ilmiye mensubu, ilk ve orta eğitimlerini ibtidaî ve rüşdiye mekteplerinde aldıklarına dair bilgiler vermişlerdir. Esasen bu mekteplerde, okuma-yazma, dinî ilimler, Kur'an, tecvit, ilmiyal ve birkaç dünyevî ders okutulmaktaydı ama yine de yeni usul mekteplerinin yayılması ve benimsenmesi önemli bir husustur.

Çalışmanın pek çok bölümünde belirtildiği gibi ulema Osmanlı Devleti'nde, otoriteyi halk nezdinde meşru kılan aygıtlardan biridir. Bundan dolayı ulema hem otorite hem de halk nezdinde önemli bir yere sahipti. Nitekim ulema, eğitim, vergi toplama, asker toplama komisyonları, dinî ve fetva verme veya bildirme gibi görevlerde aktif olarak yer almışlardır. Bu durum, Trabzon şehri bağlamında değerlendirildiği zaman ulemanın sahip olduğu mevki, daha somut bir şekilde gözlemlenebilir. Trabzon şehrinde kurulan tüm askeri ve muhacir komisyonlarındaki aza görevlerine ulemadan olan kişiler dâhil edilmiştir. Ayrıca halktan vergi toplayacak memurların yanında yardımcı olarak bulunmakla birlikte bazı zamanlar vergi toplama işi kendilerine verilirdi. Son dönemde

Trabzon şehrinde kurulacak olan yeni usuldeki mekteplerinin levazımı için kurulan komisyonlarda şehrin ileri gelen uleması da bulunmaktadır.

Trabzon şehrinde ulemanın etkisine örnek teşkil edecek simalardan biri, bu çalışmanın konusuna dâhil olan Müftü Ahmed Mahir Efendi'dir. Trabzon'un meşhur ulemasından Hatuniyye Müderrisizâde Mehmed Ziyaeddin Efendi'nin oğlu olan Mahir Efendi, Trabzon'da kurulan birçok komisyonda fahri azalık yapmıştır. Ulemadan olan Müftü Mahir Efendi, eğitim, yargı, askerlik ve vergi ile ilgili kurulan pek çok komisyonda aza olarak tayin edilmiştir. Bu sadece Mahir Efendi için geçerli olmayıp, Osmanlı'da birçok ulema bu gibi görevlerde yer almıştır.

Bu çalışmada ana kaynak olarak kullanılan ulema sicil dosyaları, ulema biyografileri üzerine yapılan tarihi araştırmaları için önemli bir yer teşkil eder. Nitekim son yapılan düzenlemelerle ulemayla ilgili pek çok berat, ferman, belgeler ve saire söz konusu dosyalar içinde toplanmıştır. Bu belgelerin içinde ulemanın doğum yeri, eğitim hayatı, ifa ettiği hizmetler ve nüfus bilgileri yer almaktadır. Netice olarak bu dosyalar hem makro hem de mikro tarih araştırmalarında etkin olarak kullanılabilecek bir mahiyete sahiptir.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

BOA, İrade Dâhiliye 1162/1307.

BOA, İrade Taltifat 333/1322.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

Mahmud Bey'in Son Osmanlı Mebusan Meclisi Milletvekili Özlük Dosyası, TBMM Arşivi, Dosya No: 259.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, C. 1, İ. S. 1, 4 Kânun-ı Evvel 1324.

Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi (ŞBMA), Sicill-i Ahvâl Müdüriyeti Ulema Sicill-i Ahvâl Dosyaları (SAMUSD)

Dosya No: 2437_01; 1420_01; 2432_01; 0172_05; 2443_03; 5232_01; 2504_01; 2503_01; 0027_02; 0018_01; 3457_02; 2435_02; 2502_01; 0013_02; 0212_40; 2430_03; 0018_03; 2501_01; 2470_04; 2409_02.

Salnameler

Emiroğlu, Kudret, **Trabzon Vilayet Salnameleri**, 1288-1322, c. III-XXII, (Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1993-2009).

B. Diğer Kaynaklar

Albayrak, Hüseyin (2019), **Dünden Bugüne Merkez ve İlçeleriyle Trabzon'da Dini Hayat**, 1. Baskı, c. 1, Trabzon.

Albayrak, Kadir (1999), **2034 No'lu Trabzon Şer'iyeye Sicil (Vr 70-142 Arası) Defterinin Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Albayrak, Sadık (1996), **Son Devir Osmanlı Uleması**, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, c. 2, İstanbul.

_____ (1996), **Son Devir Osmanlı Uleması**, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, c.4, İstanbul.

- Akbaş, Elif (2018), **Tarihten Günümüze Sıbyan Mektepleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akgündüz, Ahmet (1994), “Dürerü’l-Hükkâm”, **TDV İslâm Ansiklopedisi İçinde**, c. 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 28-29.
- Arıcı, Hayrettin (2006), **XIX. Yüzyılda Trabzon Vilayeti’nde Eğitim**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atçıl, Abdurrahman (2019), “Osmanlı Klasik Döneminde Eğitim: Medreseler”, **Türk Eğitim Tarihi**, Mustafa Gündüz (Ed.), 2. Baskı, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul, 25-41.
- Aydın, Bilgin ve Yurdakul, İlhami (2015), “Şeyhülislamlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defterleri”, **İstanbul Müftülüğü Din ve Hayat Dergisi**, 24, s. 101-107.
- Bal, Mehmet Akif (2007), **Trabzonlu Ünlü Simalar ve Trabzon’un Ünlü Aileleri**, Çatı Yayınları, İstanbul.
- Berkes, Niyazi (2014), **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 20. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Bozkurt, Nebi (2003), “Medrese”, **TDV İslâm Ansiklopedisi İçinde**, c. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 323-327.
- Cevat, Mahmud (2001), **Maârif- Umûmiye Nazâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı**, Taceddin Kayaoğlu (Haz.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Çetin, Abdurrahman (2001), “İzhar”, **TDV İslâm Ansiklopedisi İçinde**, c. 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 506.
- Çetin, Atilla (2005), “Sicill-i Ahvâl Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma”, **Vakıflar Dergisi**, XXIX, Ankara, s. 87-104.
- Gangal, Mustafa (2004), **2039/225 No’lu Trabzon Şer’iyye Siciline (Vr. 1-70) Göre Şehrin İdari Ekonomik Sosyal ve Kültürel Yapısı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durmuş, İsmail (1991), “el-Avâmilü’l-Mie”, **TDV İslâm Ansiklopedisi İçinde**, c. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 106-107.
- Goloğlu, Mahmut (1973), **Anadolu’nun Milli Devleti Pontus**, Ankara: Goloğlu Yayınları.
- Has, Şükrü Selim (2020), “Mülteka’l-Ebhur”, **TDV İslâm Ansiklopedisi İçinde**, c. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 548-551.
- Hayta, Sibel (1995), **1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitimine Katkıları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Palalı, İlhan (2021), “Osmanlı İmparatorluğu’nda İlköğretimde Yenileşme ve Urfa İlk Mektepleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, c. 127 (250), s. 83-102.

- İmamoğlu, Abdulvahit (2015), “Köprü Başı Medreseleri ve Din Eğitimine Katkıları”, **I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Şenol Saylan ve Betül Saylan (Ed.), İleri Haber Ajansı, c. 2, Trabzon, 921-931.
- İmamoğlu, Hüseyin Vehbi (2003), **2093/279 (H. 1327-1329, M. 1909-1911) Trabzon Şer’iyye Sicil Defterine Göre Yöre Araştırması**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İnalcık, Halil (2016), **Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet**, 1. Baskı, TİB Kültür Yayınları, İstanbul.
- İnan, Kenan (2003), “Trabzon’un Osmanlılar Tarafından Fethi”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. 1, say. 14, 2003, s. 71-84.
- İpşirli, Mehmet (1998), “Huzur Dersleri”, **TDV İslâm Ansiklopedisi İçinde**, c. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 441-444.
- _____ (2000), “İlmiye”, **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde**, c. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 141-145.
- Karakök, Tunay (2013), “Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlı’da Medreseler: Bir Değerlendirme”, **BÜEFAD**, c. 2 (2), 208-234.
- Karpuz, Haşim ve Sümerkan, Mustafa Reşat (2015), “Trabzon’da Dini Eğitimin Mekâna Yansıması Medreseler”, Şenol Saylan ve Betül Saylan (Ed.), **I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, İleri Haber Ajansı, c. 2, Trabzon, 1059-1067.
- Kazıcı, Ziya (2004), **Osmanlı’da Eğitim Öğretim**, Bilge Yayıncılık, İstanbul.
- Keskin, Özkan Özer (2018), **Başlangıcından XIX. yüzyıla Kadar Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kodaman, Bayram (1991), **Adülhamid Devri Eğitim Sistemi**, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.
- Köksal, Ahmet (2018), **Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)**, 1. Baskı, Serander Yayınları, Trabzon.
- _____ (2019), “Trabzon Müftüsü Ahmed Mahir Efendi ve Faaliyetleri (1867-1924)”, **I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı I**, Avrasya Üniversitesi, Trabzon, 555-577.
- _____ (2015), “Vilayet Salmelerine Göre Trabzon’da Dini Hayat”, Şenol Saylan ve Betül Saylan (Ed.), **I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, İleri Haber Ajansı, c. 2, Trabzon, 729-747.
- Oyman, Fikret (2020), **Osmanlı’da Medrese Geleneği ve Kelam İlmi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Öksüz, Hikmet ve Usta, Veysel (2008), **Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi**, Serander Yayınları, Trabzon.
- Özaydın, Abdülkerim (2007), “Nizâmiye Medresesi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi içinde**, c. 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 188-191.
- Özsayiner, Zübeyde Cihan (2006), “Trabzon’lu Hattatlar”, **Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri Kitabı**, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları:1, Trabzon, s. 41-44.
- Özyılmaz, Ömer (2002), **Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları**, 1. Baskı, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Piyale, Mesut (1988), **Trabzon’da Eğitim ve Kültür Hayatı (1839-1923)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- Sarıçam, İbrahim ve Erşahin, Seyfettin (2014), **İslâm Medeniyeti Tarihi**, 4. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Sarıyıldız, Gülden (2004), **Sicill-i Ahvâl Komisyonu’nun Kuruluşu ve İşlevi**, DER Yayınları, İstanbul.
- Sırrı Paşa (2011), **Mektûbât-ı Sırrı Paşa**, Ahmet Karaçavuş (Haz.), 1. Baskı, Serander Yayınları, Trabzon.
- Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, c. 2, İstanbul.
- Uyanık, Ercan (2010), “Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarı(m) Rüştîyeler”, **Tarih Dergisi**, say. 49, 91-111.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil (2020), “Mızraklı İlmihal”, **TDV İslâm Ansiklopedisi İçinde**, c. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 5-6.
- Yazıcı, Ahmet (1999), **2091 No’lu Trabzon Şer’iyye Sicil Defterinin Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldız, Esra (2021), **Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Şeyhülislamhğın Bürokratik Yapısı**, Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, Şadiye (2009), **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yolalıcı, M. Emin (1994), “Maarif Salnamelerine Göre; Trabzon Vilayetinde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, c. 5 (5), 435-473.

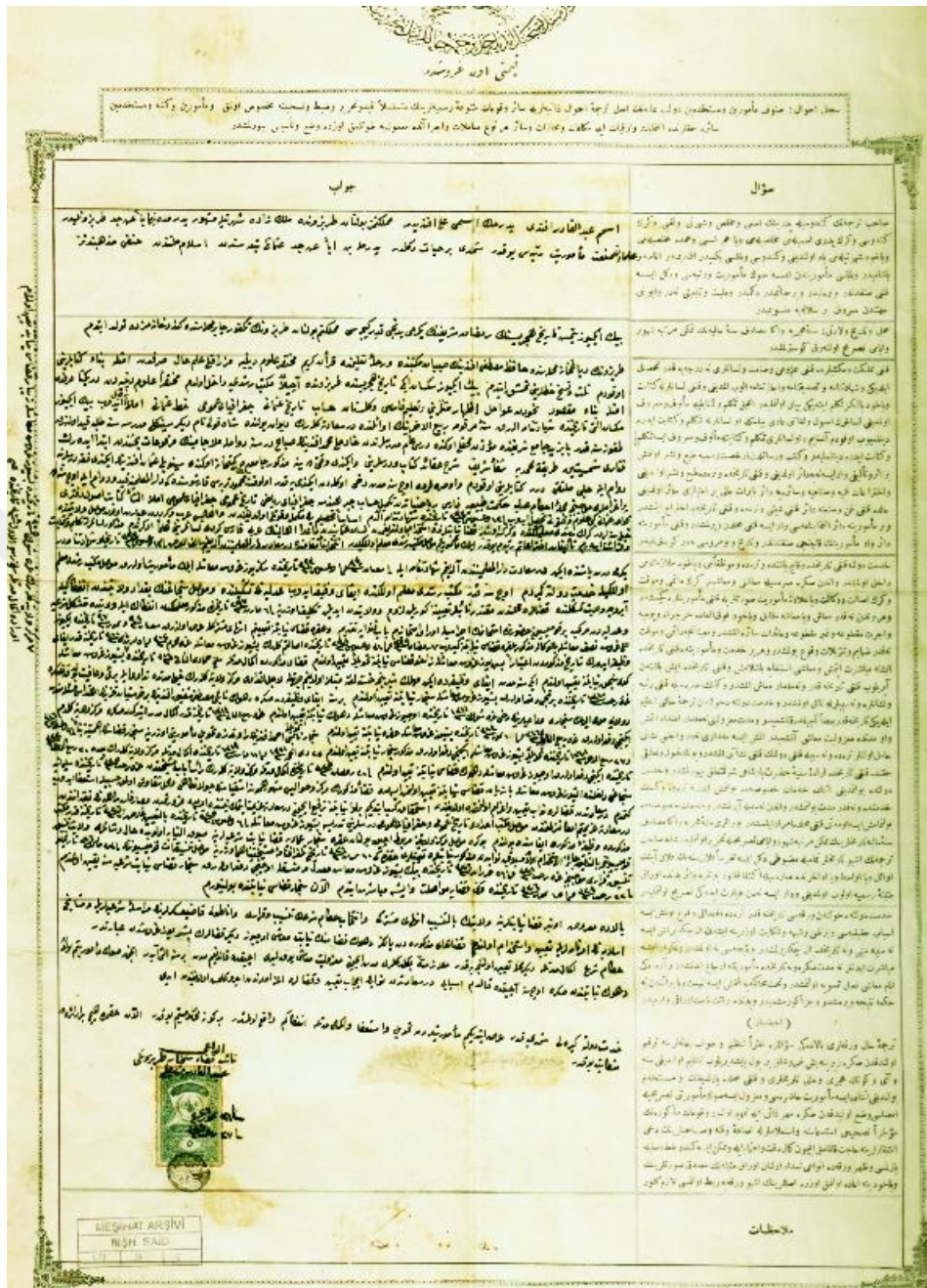
Yurdakul, İlhami (2008), **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Zerdeci, Hümeýra (2008), **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, TDV Yayınları, 1. Baskı, Ankara.

EKLER

Ek 2. Abdulkadir Efendi'nin Tezkeresi ve Mahalli, SAMUSD, 1420_01

ذولعلیہ عثمانیہ تذکرہ

اسم و شهرت	پدری اسمیہ محلی اقامتی	والدہ سی اسمیہ محلی اقامتی	تاریخ و محل ولادت	ملک	صنعت و صنعت و خدمت و انتخاب صلاحیتی	سبب اہل و زو جہ سی متعدد اولوب اولدینی	درجات و منوف عسکری سی
مکدناہ عبدالقادر افندہ	طربزوندہ نوفیہ	نوفیہ خلوم	۱۷۶۹ پنجشنبہ	پہلیم	عابدہ و ایوبہ بنیانی	ایک صلا فصل	

اشکالی					سجل نفوسہ قید اولئان محلی		
بوی	کوز	سیا	علامت فاروق ثابتہ	ولایت	انسانی	ہمہ و فرسی	نظامی
				پہلیم	سنبھار	برہنہ	پہلیم
اولیہ سیاہ بقدی							

بالادہ اسم و شهرت و حال و صنعتی محرز اولان **عبدالقادر افندیہ علیہ** دولت علیہ ملک تابعیتی حائر اولوب
اول صورتہ جریدہ نفوسہ مقید اولدیتی مشعر اشو تذکرہ اعطا قلدی

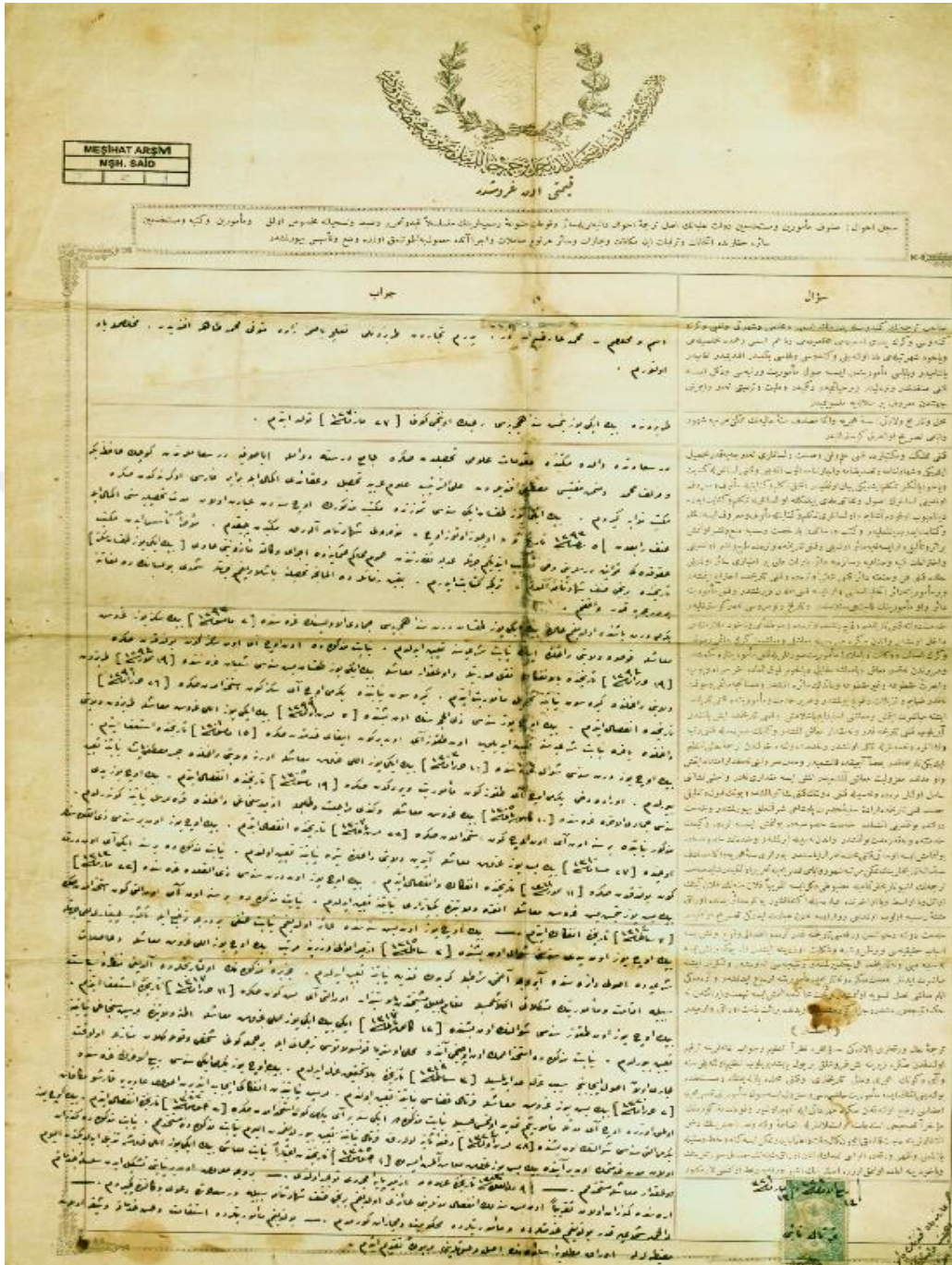

سیاہ بقدی

خلاصہ اقساط و اقساط									
ایمانی قرضہ									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									
۹۹									

Ek 4. Abdullah Efendi'nin Atama Kayıtları, SAMUSD, 2432_01

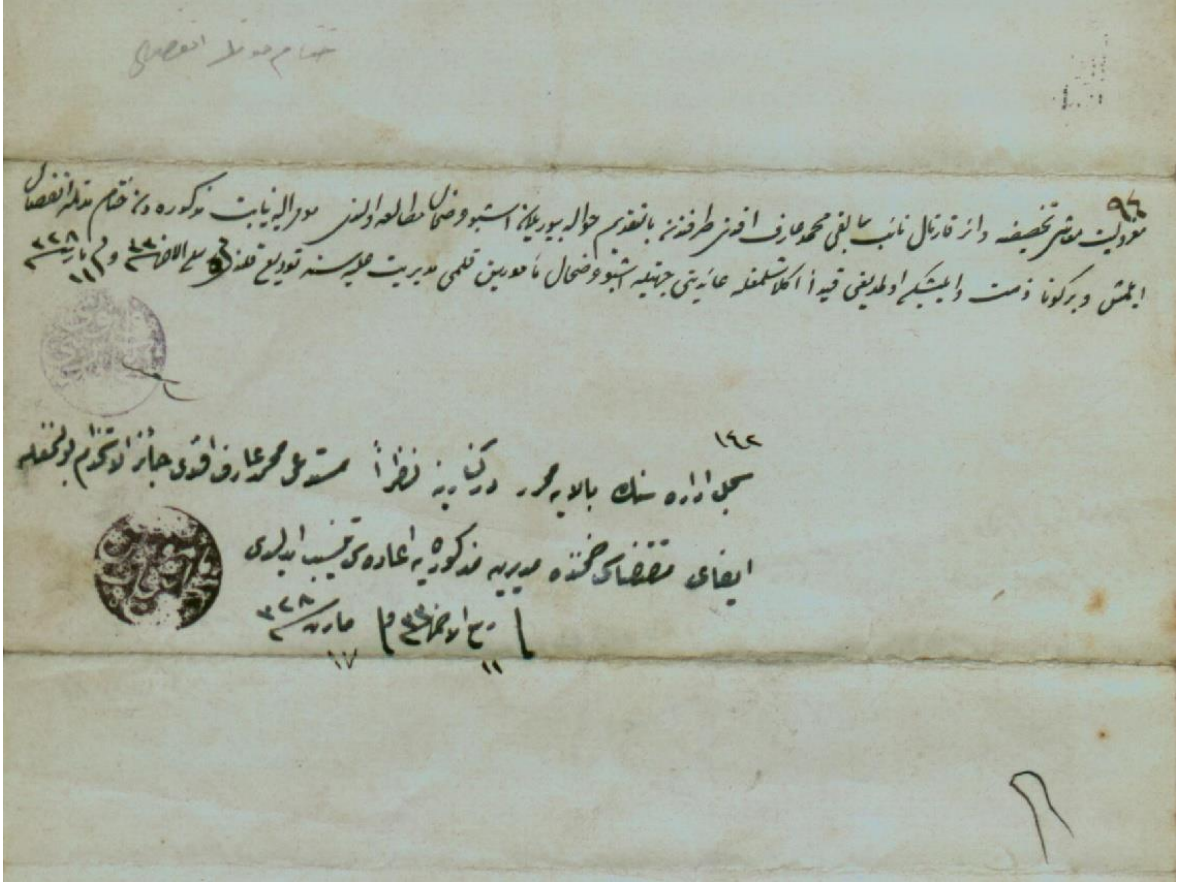
Ek 5. Mehmet Arif Efendi'nin Tercüme-i Hâl Varakası, SAMUSD, 0013_02

92

[illegible]

Ek 7. Mehmet Arif Efendi'nin Kartal Niyabetinden Ayrılması Üzerine Mazuliyet Maaşı Onaylanması, SAMUSD, 0013_02

The image shows an open manuscript with two pages. The left page has a large, ornate circular seal at the top, a smaller circular seal in the middle, and a rectangular seal at the bottom. The right page contains a large, ornate circular seal at the top, a smaller circular seal in the middle, and a rectangular seal at the bottom. The text is written in Persian script, and the manuscript is bound in a dark cover.

[illegible]

اوراق تاریخی		اول وقت نومردی	تاریخ و روز و وقت بقیه احمد ماهر افندی دوسه ۱۷۷۷
عربی	رومی		
۵۷۷۷	۹۹ ۵		معامله انجمن انتخاب مأمورین علمیه به واسطه تاریخ ۱۳۵۹ هجری قمری در این معتمد ایستاد و در این ماه و روز ۷ ماه ۱۳۵۹ هجری قد - مخدیه ی تب سوره - این معتمد از راه درجه و در این معتمد حاجت و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری قمری و در این معتمد در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری
معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری			

معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری
معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری
معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری

معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری
معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری
معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری

معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری
معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری
معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری

معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری
معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری
معتمد و در این ماه و روز ۱۳۵۹ هجری

Ek 11. Salih Rasim Efendi'nin Maaş Cetveli, SAMUSD, 2409_02

[illegible]

ÖZGEÇMİŞ

2009 yılında ilk ve orta öğrenimini Yeşilli Sakarya okulunda; 2013 yılında Açık Öğretim Lisesini; 2018 yılında da Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nü üçüncülükle bitirdi. 2019 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalında yüksek lisans programına başladı.

KABAK, bekâr olup, İngilizce ve Arapça bilmektedir.

